

Het Pontificale van Sinte Marie en de eenhoorn

Een enigmatisch pontificale

De eenhoorn (in pentekening) als margedecoratie in het Pontificale van Sinte Marie Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 1r (detail).

Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

Bachelor eindwerkstuk

Docenten: dr. M.L. Meuwese en dr. A.J. van den Hoven van Genderen

J.M. Vos

Studienummer 4196031

Augustus 2016

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Inleiding	4
1. De historische context van Utrecht	7
a. Utrecht in de vijftiende eeuw	7
b. Organisatie en rol van kapittels en kanunniken	9
<i>Kapittels</i>	9
<i>Organisatie</i>	10
<i>Bibliotheken van de kapittels</i>	10
c. Rol van invloedrijke families: strijd en belangen	11
2. Pontificale	12
a. Functie van het pontificale	12
b. Verluchting van pontificalen	13
3. Opdrachtgever / schenker / ontvanger	17
a. Mariakerk	17
<i>Het belang van de eenhoorn voor het Sinte Marie kapittel</i>	20
b. Janskerk	23
c. Andere opties	25
4. De eenhoorn en bestiaria	27
a. Oorsprong van de eenhoorn	27
b. De eenhoorn in de bestiaria	29
c. De eenhoorn in de iconografie	33
d. De eenhoorn bij Jacob van Maerlant	39
e. Het hert in de iconografie	42
5. Margedecoratie en penwerk	46
a. Verluchting van handschriften en decoratiehiërarchie	46
b. Margedecoratie en decoratiehiërarchie	48
c. Penwerk	50
<i>Utrechts penwerk</i>	51
d. Drôlerieën	54
6. De Meester van Katharina van Kleef	56
a. Wie was de Meester van Katharina van Kleef	56
b. Zijn oeuvre	58
c. Zijn vormentaal	59
d. Drôlerieën bij de Meester van Katharina van Kleef	62

Samenvatting	70
Conclusie	71
Bibliografie	73

Inleiding

Het *Pontificale van Sinte Marie* ontleent zijn naam aan het middeleeuwse Utrechtse kapittel van Sinte Marie. Een pontificale is een liturgisch boek dat door de bisschop wordt gebruikt bij het vervullen van de rituelen, die alleen door de bisschop mogen worden uitgevoerd. Hoewel het *Pontificale van Sinte Marie* zijn naam ontleent aan het kapittel van Sinte Marie, bestaat er twijfel of het Pontificale voor of in opdracht van de Mariakerk is vervaardigd. Meerdere bronnen gaan ervan uit dat het Pontificale voor de Janskerk is gemaakt, maar ook andere mogelijkheden worden genoemd. De Utrechtse Universiteitsbibliotheek spreekt dan ook van 'een controversieel pontificale'.¹

Het Pontificale is door de Meester van Katharina van Kleef geillumineerd en wordt rond 1450 gedateerd. Deze datering is gebaseerd op een afbeelding in de ondermarge van folium 16r, waarop de paus is afgebeeld op een balkon boven een openstaande gouden deur (afb. 1), terwijl een menigte zich heeft verzameld of komt toelopen. Deze illustratie wordt geassocieerd met het door de paus uitgeroepen bijzonder jubeljaar 1450.²

Afb. 1. Paus en pelgrims
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 16r.
Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

Uit eigendomsinscripties blijkt dat het Pontificale in de zeventiende eeuw in het bezit was van de Mariakerk. Op het openingsblad in de rechtermarge is met pen een naar rechts kijkend eenhoornhoofd met een gedraaide hoorn getekend (afb. 2 en 3 en omslagillustratie). Tot de kostbaarste kerkschatten van de Mariakerk behoorden drie beroemde eenhoornhoorns. De eenhoorn werd gezien als een zeer schuw dier dat alleen gevangen kon worden door een zuivere

¹ Website Universiteitsbibliotheek Utrecht, afdeling Bijzondere Collecties: <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>.

² Horst, K. van der, L.C. Kuiper-Brussen, P.N.G. Pesch, *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*, tent.cat. Utrecht (Centraal Museum) 1984, p. 142. Veel pelgrims trokken toen naar Rome om de heilige deur binnen te gaan.

maagd. Door zijn hoofd in haar schoot te leggen en te gaan slapen kon hij worden gevangen en gedood. Zo werd de eenhoorn symbool van de menswording van Christus uit de maagd Maria, de patrones van de Mariakerk.³

Afb. 1. Openingsblad Pontificale van Sint-Maria Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 1. Bron afbeeldingen: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

Afb. 2. De eenhoorn en het hert in de rechtermarge Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 1 (detail).

Op openingsbladen van manuscripten is soms een verwijzing naar de eigenaar of opdrachtgever terug te vinden. Geldt dat ook voor dit Pontificale en zo ja, kan de eenhoorn dan verwijzen naar een mogelijke opdrachtgever? De eenhoorn staat, aldus de website van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek, symbool voor Maria.⁴ Is dat hier de juiste of enige interpretatie? De hoorn van de eenhoorn is namelijk prominent afgebeeld, een hoorn die een reinigende werking zou hebben. De Utrechtse Mariakerk had drie kostbare eenhoornhoorns in haar bezit. Zou deze eenhoorn met zijn hoorn kunnen verwijzen naar de Mariakerk als opdrachtgever van het Pontificale? Maar wat is dan de samenhang met het – eveneens in pentekening in dezelfde rechtermarge afgebeelde – hert? Het hert kent ook een christelijke symboliek. In de middeleeuwen dacht men dat

³ Van der Horst et al. 1984, p. 142. M. van Vlierden 'De eenhoorns van Sint-Marie', *Bulletin van het Rijksmuseum* 37 (1989) nr. 1, p. 5 en p. 12, noot 6.

⁴ Zie website UB Bijzondere Collecties: <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>, 9 augustus 2016.

herten slangen, symbool voor de duivel, doden. Het hert stond daarom symbool voor Christus, vijand van de slang.⁵ Heeft deze eenhoorn in dit Pontificale – in samenhang met het hert – een symbolische betekenis of is het misschien drôlerie?

Om mogelijkerwijs een antwoord (of antwoorden) te vinden op bovengenoemde vragen zal ik verschillende aspecten die van belang kunnen zijn voor de betekenis van *deze* eenhoorn in *dit* Pontificale onderzoeken. Eerst zal ik de historische context bespreken waarin het Pontificale tot stand kwam. Ook is het nodig om te onderzoeken wat *usance* was met betrekking tot de iconografie van de eenhoorn en van pontificalen. En uiteraard is het ook belangrijk om te weten of de Meester van Katharina van Kleef de eenhoorn vaker heeft afgebeeld, en zo ja in welke vorm en in welke betekenis. Door deze onderzoeksmethode hoop ik de in deze inleiding opgeworpen vragen te kunnen beantwoorden, maar misschien zal uit mijn onderzoek blijken dat er geen – eenduidig – antwoord is.

⁵ Website: <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>.

1. De historische context van Utrecht

a. Utrecht in de vijftiende eeuw

Afb. 4. Gezicht op de stad Utrecht uit het noordwesten (1897)⁶
Antonius Johannes Derkinderen (1859-1925).
Utrecht, Centraal Museum, inventarisnummer 2534.
Bron afbeelding: Centraal Museum Utrecht, 20 augustus 2016.

Het Utrechtse Sticht was in de Middeleeuwen een bisdom dat het grootste deel van het huidige Nederland omvatte (afb. 4).⁷ In de bisschopsstad Utrecht streden, net als in vele laatmiddeleeuwse steden in de Nederlanden, politieke groeperingen om de macht, inclusief de bisschopszetel.⁸ De bisschopszetel was populair, omdat het een prinsbisdom was, waar de bisschop zowel kerkelijke als wereldlijke macht bezat.⁹ Te midden van al die beroering kreeg de Meester van Katharina van Kleef opdracht om een Pontificale in Utrecht te illumineren.¹⁰ Dit Pontificale is nu bekend onder de naam

⁶ Het schilderij is naar een calque uit 1882. Het 15e eeuwse origineel is een verdwenen gewelfschildering in het zuidelijke zijschip van de Jacobikerk. Zie de website van het Centraal Museum Utrecht:

http://centraalmuseum.nl/ontdekken/object/?q=jacobikerk&sort=richness&img_only=#o:1063. Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, p. 164.

⁷ Jan Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen 2004, p. 29.

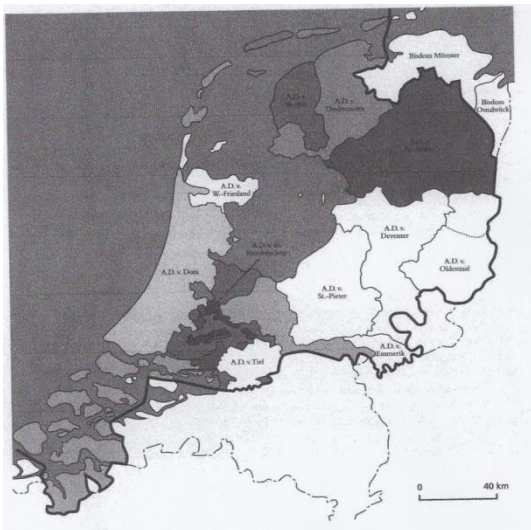
⁸ Justine Smithuis, 'Politiek en geweld in een laatmiddeleeuwse stad. Utrecht, 1400 – 1430', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) nr. 2 (mei), pp. 241-243. In de periode 1300 – 1500 vond bijna elke vijftien jaar een, of zelfs twee na elkaar, machtswisseling plaats. Justine Smithuis spreekt over de 'oorlog om Utrecht'.

⁹ Op grond van zijn bisschopswijding had elke bisschop wijdingsmacht, waardoor hij de bisschoppelijke rechten kon uitoefenen. Ook had de bisschop ordinaris-rechtsmacht, die alle zaken op het gebied van rechtspraak en bestuur van het bisdom betrof. Per bisdom kon er slechts één bisschop zijn met zowel wijdingsmacht als ordinaris-macht. Zie: Kuys 2004, pp. 106-108.

¹⁰ Voor een uitgebreide uiteenzetting over de rol van de leidende families, de strijd om de bisschopszetel, de families die de kandidaten voor het bisschopsambt steunden en de rol van de gewesten van Holland, Gelre en het hertogdom Bourgondië in de late Middeleeuwen: zie Smithuis 2010, pp. 240-253. Justine Smithuis, '1346: bloedige burgertwisten in het centrum van Utrecht', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 88 (2015) nr. 4 (augustus), 2015, pp. 136-139. A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, pp. 113-127. K. van Vliet, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: R.E. de Bruin, P.D. 't

Pontificale van Sinte Marie of *Pontificale ecclesiae beatae Mariae Trajectensis*, dat in het bezit is van de Universiteit Utrecht.¹¹

Het territorium van de bisschop omvatte het Nedersticht (ongeveer de huidige provincie Utrecht) en het Oversticht (bestaande uit het huidige Groningen, Drenthe en Overijssel) en samen vormden ze het Utrechtse Sticht of kortweg Het Sticht, met er tussenin het hertogdom van Gelre (afb. 5).¹² Het Nedersticht omvatte slechts een klein territorium, had grotendeels een agrarisch karakter en telde enkele kleinere steden en een, naar middeleeuwse begrippen, grote stad: Utrecht.¹³

Afb. 5. Aartsdiakonaten bisdom Utrecht
Bron afbeelding: K. Van Vliet.¹⁴

Hart, A.J. van den Hoven van Genderen (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, pp. 73-76, pp. 82-86 en pp. 107-111.

Friedrich Gorissen, *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Analyse und Kommentar*, Berlin 1973, pp. 735-739. Zie ook: website UB Bijzondere Collecties: <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>.

¹¹ [http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-](http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-214521&lan=nl#page//56/84/75/56847504527355925228902123728198660686.jpg/mode/1up)

[214521&lan=nl#page//56/84/75/56847504527355925228902123728198660686.jpg/mode/1up](http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-214521&lan=nl#page//56/84/75/56847504527355925228902123728198660686.jpg/mode/1up).

Het Pontificale (Hs. 400) bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht, afdeling Bijzondere Collecties. In dit werkstuk zal ik de naam *Pontificale van Sinte Marie* gebruiken.

¹² Kuys 2004, pp. 29-30. Het territorium van het bisdom Utrecht is geleidelijk ontstaan rond de bisschopszetel in het voormalige Romeinse castellum Utrecht aan het eind van de zevende eeuw. Men spreekt pas sinds bisschop Alberic (ca. 777-ca. 784) van het bisdom Utrecht en tijdens de ambtsperiode van bisschop Balderic (917-975) werd – met de krachtige steun van de Duitse koningen om een voor hen belangrijk steunpunt te vormen – begonnen met de uitbouw en consolidatie van het geestelijk en wereldlijk territorium van de Utrechtse bisschop. Tot in de elfde eeuw schonken de koningen een groot aantal koninklijke en grafelijke rechten aan de bisschoppen. Uit deze overgedragen graafschappen ontstonden het Nedersticht en Oversticht.

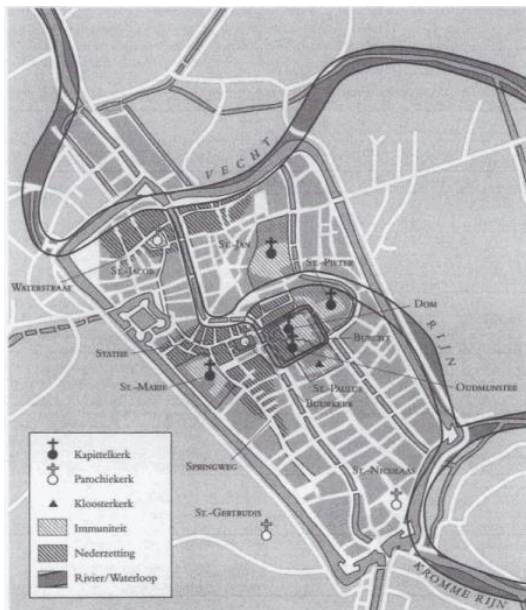
¹³ Bram van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen 2003² (1997), p. 22. De stad Utrecht was met haar tussen de 13.000 en 20.000 inwoners zelfs de grootste stad van de Noordelijke Nederlanden en domineerde op politiek en economisch vlak het Nedersticht.

¹⁴ K. van Vliet, *In kringen van Kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht*, Amsterdam 2002, p. 321.

b. Organisatie en rol van kapittels en kanunniken

Kapittels

De stad Utrecht had vijf kapittels met ieder hun eigen kerk: in volgorde van stichting waren dat de kapittels van Sint Salvator (Oudmunster), Sint Maarten (het Domkapittel), Sint Pieter, Sint Jan en Sint Marie.¹⁵ De vijf kerken van de kapittels waren bedoeld als de eindpunten van een symbolisch assenkruis met de Dom als middelpunt (afb. 5 en 6); met de bouw van de Mariakerk zou het Utrechts kerkenkruis voltooid zijn.¹⁶

Afb. 5. Utrecht, Nederzetting kerken eind elfde eeuw
Bron afbeelding: K. Van Vliet.¹⁷

Afb. 6. De kerken van het Utrechts kerkenkruis
Bron afbeelding: Wikipedia, 12 januari 2016.

De Utrechtse bisschop kon over het algemeen het Nedersticht slechts besturen in samenwerking met de raad van Utrecht en de vijf kapittels. Zijn relatief zwakke positie werd

¹⁵ De Pieterskerk en de Janskerk werden door bisschop Bernold tijdens zijn episcopaat (1027-1054) gesticht. Ook verplaatste hij de door bisschop Ansfried (995-1010) in Amersfoort als Benedictijner klooster gestichte Paulusabdij naar Utrecht. Keizer Hendrik IV heeft de Mariakerk door bisschop Koenraad van Zwaben (1076-1095) laten bouwen; de bouw is (na de dood van de bisschop) in de twaalfde eeuw voltooid. K. van Vliet, 'De stad van de bisschop (circa 925-1122)', in: R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, pp. 57-66. Van den Hoven 2003, p. 38 en p. 41. K. van der Horst, L.C. Kuiper-Brussen, P.N.G. Pesch, *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*, tent.cat. Utrecht (Centraal Museum) 1984, p. 80 en p. 126. Overigens bestonden er naast de kapittelkerken ook 'gewone' parochiekerken, zoals de Buurkerk.

¹⁶ Of er daadwerkelijk sprake is van een kerkenkruis bestaat controversie. Van den Hoven gaat er vanuit dat er sprake is van een kerkenkruis en baseert zich op Mekking's hypothese dat het kerkenkruis was aangelegd vanwege de dood van keizer Koenraad II in Utrecht in 1039 en de begrafenis van zijn hart en ingewanden in de Domkerk. Van den Hoven 2003, pp. 38-39. Hij verwijst echter ook naar auteurs die van mening zijn dat er geen sprake is van een kerkenkruis. Korthedshalve verwijs ik naar zijn noten 48 en met name 49 op p. 158. Gezien zijn bewoordingen dat er 'van een nauwkeurige meetkundige opzet geen sprake kan zijn' en 'wat men verder ook van dit kerkenkruis wil denken' lijkt Kaj van Vliet te twijfelen aan het bestaan van een kerkenkruis. Zie: Van Vliet 2002, p. 62.

¹⁷ Van Vliet 2002, p. 298.

voornamelijk veroorzaakt door ontoereikende financiën, waardoor hij genoodzaakt was een beroep te doen op zijn onderdanen. Dit gegeven, gekoppeld aan de lange traditie waarbij de bisschop voor het bestuur van zijn bisdom en goederen met zijn geestelijkheid moest overleggen, was een vruchtbare voedingsbodem voor de ontwikkeling en het groeiende belang van de Utrechtse Staten, die uitgroeiden tot medebestuurders. De raad van Utrecht en de vijf kapittels zetelden op een steenworp afstand van elkaar en er waren diverse familiale dwarsverbanden tussen stadsbestuurders en kanunniken. Het domkapittel bekleedde weliswaar de eerste rang maar kon zich nauwelijks op speciale privileges beroepen. In tegenstelling tot bijna alle andere bisdommen bestond er in Utrecht geen onderschikking van de vier 'kleinere' kapittels aan het domkapittel.¹⁸

Organisatie

Utrechtse kanunniken waren geestelijken die een kanonikaat in een kapittel bezaten en de (ere) titel kanunnik mochten voeren. Een Utrechts kanonikaat leverde op zich geen inkomsten op. Kanunniken stonden onder het gezag van de bisschop, moesten een gemeenschappelijk leven leiden, een aantal keren per dag kerkelijke diensten, de canonieke getijden, verzorgen en verder beschikbaar of actief zijn in missie of zielzorg. Naast hun canonieke taken vervulden de kanunniken veel administratieve en bestuurlijke taken binnen en buiten de kapittels. De invloed van kapittels reikte verder dan de kerkelijke organisatie; als leden van de eerste stand van de Staten drukten zij eveneens een zwaar stempel op het politieke leven.¹⁹ In tegenstelling tot monniken mochten kanunniken eigen bezit hebben.

Vanaf de elfde eeuw kon de bisschop het wereldlijk en geestelijk bestuur niet langer beide vervullen, werd het geestelijk territorium in elf aartsdiakonaten verdeeld en delegerde de bisschop een groot aantal van zijn geestelijke bevoegdheden. In eerste instantie werden incidenteel hulpbisschoppen ingeschakeld en vanaf het begin van de veertiende eeuw functioneerde permanent een wijbisschop.²⁰

Bibliotheken van de kapittels

Sinds de vroege Middeleeuwen vormde de bisschopsstad Utrecht het centrum van het geestelijke en culturele leven van de Noordelijke Nederlanden. Veel handschriften uit de Noordelijke Nederlanden zijn in Utrecht vervaardigd, sinds de twaalfde eeuw in de kloosters. In de veertiende eeuw steeg de

¹⁸ Van den Hoven 2003, p. 22. De vijf Utrechts kapittels waren er daarbij in geslaagd om de vertegenwoordigers bij uitsteking van de geestelijkheid te worden; zij waren de *clerus*. Abdijen en andere geestelijke instellingen stonden wat dat betreft buiten spel.

¹⁹ Van den Hoven 2003, pp. 33-34 en pp. 53-54. Van der Horst et al. 1984, p. 126. De functie en invloed van de kapittels had ook invloed op de samenstelling van hun bibliotheken; deze waren veel breder samengesteld dan de kloosterbibliotheken en bevatten naast liturgische werken onder andere ook juridische werken.

²⁰ Kuys 2004, p. 31. Van den Hoven 2003, p. 50.

vraag onder andere door de aan rijkdom en macht winnende burgerij. Er ontstonden lekenateliers in de stad; het aandeel van kloosters in de handschriftvervaardiging speelde nog maar een geringe rol. Naast deze kloosterlijke scriptoria vervaardigden lekenateliers in Utrecht handschriften in opdracht van de bisschop, andere geestelijken en de gegoede burgerij. Utrecht was in de veertiende en vijftiende eeuw het belangrijkste centrum van de Noord-Nederlandse miniatuurkunst.²¹

In 1581 nam de Vroedschap van Utrecht het besluit om het boekenbezit van de vijf kapittels en van de kloosters in en rond Utrecht te confisqueren en bijeen te brengen in een voor alle burgers toegankelijke stadsbibliotheek. Pas drie jaar later droegen de meeste kloosters en het Sint Jan kapittel hun boeken over, maar de andere vier kapittels lieten hun boeken onderduiken en weigerden medewerking. Pas in de negentiende eeuw werd hun collectie onderdeel van de stadsbibliotheek. Huisvesting van de collecties vond in eerste instantie plaats in het koorgedeelte van de Sint Janskerk.²²

Uit de bibliotheek van de Mariakerk zijn liturgische handschriften bewaard gebleven, waaronder het Pontificale. Hoewel de Mariakerk en haar kostbaarheden betrekkelijk weinig te lijden hadden tijdens de Beeldenstorm, heeft men de boeken na de eerste Beeldenstorm in 1566 in veiligheid gebracht maar ze later weer teruggebracht naar de bibliotheek. In 1578 zijn ze echter opnieuw in bewaring gegeven bij de kanunniken. Ook het Mariakapittel weigerde in 1581 te voldoen aan het verzoek van de Vroedschap om de boeken over te dragen aan de stad. In 1601 werden de boeken in de bibliotheek boven het kapittelhuis opengesteld voor het publiek, waar ze veel te lijden hadden door vochtige omstandigheden en ongedierte. Maar ook door bezoekers zijn ze zwaar beschadigd, omdat die hun handtekening in manuscripten achterlieten en (hele bladen met) miniaturen uit de handschriften hebben gesneden.²³

c. Rol invloedrijke families: strijd en belangen

Een rode draad die door de middeleeuwse geschiedenis van Utrecht loopt is de strijd om de macht tussen verschillende facties, geleid door invloedrijke families. Interregionale ontwikkelingen, waarin

²¹ De scriptoria van het Kartuizerklooster en Regulierenklooster leverden in Utrecht een belangrijk aandeel in de vervaardiging van handschriften en van hun bibliotheken is een aanzienlijk deel bewaard gebleven. Zie: Van der Horst et al. 1984, pp. 8-9. De vervaardiging van handschriften ontwikkelde zich tot een hoogtepunt in het tweede kwart van de vijftiende eeuw, toen door de toegenomen welvaart en onder invloed van de Moderne Devotie, een hausse plaatsvond van de vervaardiging van handschriften. Zie: Van der Horst et al. 1984, pp. 12-13.

²² Van der Horst et al. 1984, p. 7.

²³ De bibliotheken van de kapittels omvatten naast theologische werken ook juridische werken. Het niveau van hun handschriften was veelal hoger dan dat van de kloosters (het betrof daar vooral sobere uitgaven), wat met name gold voor het kapittel St. Marie. Zie: Van der Horst et al. 1984, pp. 9-13. Dat van de Mariakerk, als vrijwel enige kapittelkerk, liturgische handschriften bewaard zijn gebleven, is uitzonderlijk aangezien juist deze handschriften, die vaak in de kerk lagen, ten prooi zijn gevallen aan de beeldenstormers. Van der Horst et al. 1984, pp. 136-137.

onder andere Holland, Gelre en Bourgondië een rol speelden, konden niet los gezien worden van deze machtsstrijd. Hun strijd ging om politieke en economische macht en had ook invloed op de benoeming van de bisschop. Leden van deze families hadden hoge functies binnen de kerk en ook bekleedden zij functies als schout en schepenen, lokale bestuurders en wethouders. Ten tijde van de totstandkoming van het *Pontificale van Sinte Marie* vond deze strijd plaats tussen de familie Gra(u)werts (circa 1435-circa 1460) enerzijds en Proysen (circa 1425-1470) anderzijds. Zij werden gesteund door familie (maagschap), ondergeschikten, dienaren en gildeleden.²⁴

2. Pontificale

a. Functie van het pontificale

Een Pontificale is een liturgisch boek dat door de bisschop of zijn plaatsvervanger wordt gebruikt bij het vervullen van de rituelen, die alleen door de bisschop mogen worden uitgevoerd.²⁵ Het bevat gedetailleerde instructies hoe de bisschop de verschillende rituelen dient uit te voeren en welke teksten hij moet reciteren. Het eerste deel betreft de voorbereidingen die de bisschop moet treffen voor de mis, het toedienen van het vormsel, de hogere en lagere wijdingen, de wijding van de nieuwe bisschop en de wijding van de nonnen.²⁶ In het tweede deel zijn de ceremoniën beschreven bij de wijding van altaren en kerken, de zegening van kerkelijke voorwerpen en gewaden en de opheffing van de kerkban.²⁷ Een pontificale wordt besloten met de *Benedictiones*, de bisschoppelijke zegeningen. Indien het pontificale geïllumineerd is, zijn de gewaden afgebeeld die de bisschop dient te dragen en de gebaren die hij dient te maken. Hierin wijken zij af van religieuze manuscripten gemaakt ten behoeve van gebruik in de kloosters, waar de afbeeldingen helpen bij het spirituele mediteren.²⁸

De officiële codificatie van gebeden en rituelen die door een bisschop werden uitgeoefend, hing samen met de evolutie van het episcopaat tussen de negende en vijftiende eeuw. Het eerste officiële pontificale, dat nu bekend staat als 'Romaans-Germaans Pontificale' (RGP), kwam tot stand

²⁴ Van den Hoven 2000, pp. 113-124. Zie ook zijn overzicht van de facties en leidende families in middeleeuws Utrecht tussen ongeveer 1280 en 1470, zie: Van den Hoven 2000, p. 121. Voor de samenstelling en benoeming van het stadsbestuur in de periode 1341-1528: zie Van den Hoven 2000, p. 116.

²⁵ Van der Horst et al. 1984, pp. 140-141. Een plaatsvervanger, suffragaan, kan ook een hulpbisschop en wijbisschop zijn. Voor taken en bevoegdheden van de wijbisschop, zie: Kuys 2004, pp. 121-126.

²⁶ Zijn wijdingsmacht gaf aan een bisschop de exclusieve bevoegdheid tot het verrichten van de specifiek aan een bisschop voorbehouden wijdingen. In de praktijk werden de wijdingen meestal verricht door een wijbisschop. De hogere wijdingen betreffen, in oplopende rang, die van subdiaken, diaken, priester, bisschop. De lagere wijdingen betreffen, in oplopende rang, die van ostiarius, lector, exorcist, acoliet. Kuys 2004, pp. 106-108.

²⁷ De wijding van kerken, altaren en klokken werd meestal uitgeoefend door de wijbisschop, die daarvoor vrijwel continu door het bisdom reisde. Kuys 2004, p. 109.

²⁸ Van der Horst et al. 1984, pp. 140-141.

in de tiende eeuw onder de Ottonen en was een erkenning van de plaats van de bisschop in de kerkelijke liturgische hiërarchie. In de dertiende eeuw stelde Willem Durandus (1237-1296, bisschop van 1286-1296), bisschop van Mende, een nieuwe versie samen. Zijn *Pontificale romanum* is een voorbeeld van het pontificale als een technisch manuscript, waarbij de focus ligt op de liturgie en niet op de spirituele betekenis achter de woorden en de handelingen. Durandus introduceerde drie innovaties. Ten eerste bevatte zijn versie alleen de rituelen die exclusief aan de bisschop waren voorbehouden. Ten tweede verdeelde hij het pontificale methodisch in drie boeken: het eerste met betrekking tot de wijding en zegening van mensen; het tweede betrof de wijding en zegening van gebouwen en heilige voorwerpen en andere ceremonieën; het derde bevatte de bisschoppelijke zegeningen. Met de derde innovatie bracht Durandus het aantal verklarende rubrieken van voorgaande versies terug, zodat ze in hun compactheid handiger waren in het gebruik. In 1485 werd dit pontificale van Durandus de officiële versie van Rome.²⁹

Conform het model van Durandus bestaat het *Pontificale van Sinte Marie* uit drie delen. Het eerste deel bevat de *Ordinationes*, de voorbereidingen voor de mis, het toedienen van het vormsel, de hogere en lagere wijdingen, de wijding van een nieuwe bisschop en de wijding van nonnen: fol. 1-62. Het tweede deel betreft de wijding van altaren en kerken, de zegening van kerkelijke voorwerpen en gewaden en de opheffing van de kerkban en litanie: fol.63-112. Het derde deel bestaat uit de *Benedictiones*, de bisschoppelijke zegeningen: fol. 113-134.³⁰

b. Verluchting in pontificalen

Slechts een gering aantal middeleeuwse pontificalen is geïllumineerd en tot de dertiende eeuw bestond er voor pontificalen geen specifieke, aan een pontificale voorbehouden, iconografische traditie.³¹ Vanaf de dertiende eeuw lag de nadruk bij de decoratie op de liturgische functies, waarbij de verluchters zo dicht mogelijk bij de beschrijving in de tekst bleven; de iconografie van de

²⁹ Eric Palazzo, *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*, Collegeville 1998, pp. 195-209. Eric Palazzo, *L'évêque et son image: l'illustration du pontifical au Moyen Âge*, Turnhout 1999, pp. 35-50.

³⁰ Van der Horst et al. 1984, pp. 140-141. Koert van der Horst, *Illuminated and Decorated Medieval Manuscripts in the University Library, Utrecht. An Illustrated Catalogue*, Maarssen 1989, nr. 33, pp. 16-17. Sophia Ronan Rochmes, *Episcopal Authority in the Utrecht Pontifical*, Santa Barbara 2009, p. 17 en Appendix A, pp. 72-73.

³¹ Voor de illuminatie van pontificalen werden door verluchters de thema's en hun iconografie uit oudere en 'lagere' liturgische manuscripten overgenomen in het pontificale. Palazzo 1999, p. 51 en pp. 147-148. Palazzo 1998, pp. 209-212. Palazzo zwakt de stellige bewering dat er tot de dertiende eeuw geen sprake is van een iconografische traditie voor pontificalen overigens af door hieraan toe te voegen dat er nog geen omvangrijk onderzoek naar is gedaan. Slechts een zeer beperkt aantal pontificalen bevatte illuminatie, ontleend aan rituelen die beschreven werden in de teksten voor de sacramentaliën. Sacramentaliën (Latijn: *Sacramentalia*) zijn: dat wat tot wijding strekt. Door de kerk ingesteld wijdingen of zegeningen van personen of zaken. Zie: [http://www.ru.nl/kdc/weten/naslagwerken/online-naslagwerken/katholiek_abc_\(kdc\)/katholiek-abc-index/](http://www.ru.nl/kdc/weten/naslagwerken/online-naslagwerken/katholiek_abc_(kdc)/katholiek-abc-index/).

bisschoppelijke rituelen (afb. 7 en 8) in een pontificale was gebaseerd op de iconografie van de pauselijke rituelen.³²

Afb. 7. Bisschop die de mis opdraagt
Parijs, BNF, lat. 15619, fol. 188r (detail).
Bron afbeelding: Bibliothèque nationale de France, 20 juli 2016.

Afb. 8. Bisschop die het heilig oliesel toedient
Parijs, BNF, Lat. 15619, fol. 273r (detail).
Bron afbeelding: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067236f/f273.image>, 20 juli 2016.

Het *Pontificale van Sinte Marie* bestaat uit drie delen en telt nu 134 bladen; in de loop der tijd zijn er zeven bladen uitgehaald. Volgens de Utrechtse Universiteitsbibliotheek missen zeven gehistorieerde initialen; Anne Korteweg en Sophia Rochmes in haar masterscriptie stellen dat er zes (van de 21 door de Meester van Katharina van Kleef vervaardigde) gehistorieerde initialen ontbreken. Het zevende ontbrekende blad zou een miniatuur bevatten die het volledige blad beslaat, gelegen tegenover het folium bij de canon van de mis.³³ Hier is dus sprake van tegenstrijdige

³² Palazzo 1999, pp. 149-153.

³³ <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>. Volgens de Utrechtse Universiteitsbibliotheek ontbreken de zeven bladen na de huidige folio's 11, 13, 15, 54, 58, 64 en 71. Anne S. Korteweg, 'The Master of Catherine of Cleves: Unique Genius or Teamwork?', in: Rob Dücker en Ruud Priem (red.), *The hours of*

informatie, maar aangezien er geen ontbrekend blad lijkt te zijn voorafgaand aan fol. 1, ga ik ervan uit dat dit het openingsblad is van het Pontificale. In het oog van vijftien gehistorieerde initialen worden verschillende handelingen van de bisschop weergegeven. De randversiering stelt onder andere tafereeltjes voor die een verband kunnen houden met de beschreven handeling in de tekst maar bijvoorbeeld ook voorwerpen die tijdens de dienst een rol spelen, zoals de verschillende kerkelijke kledingstukken of voorwerpen. Alleen op fol. 1 zijn alle vier randen versierd.³⁴

Het *Pontificale van Sinte Marie* is in dezelfde periode vervaardigd als het, vermoedelijk net iets later, in de Zuidelijke Nederlanden verluchte pontificale van David van Bourgondië, het enig andere bekende geïllumineerde pontificale dat werd gebruikt in Utrecht.³⁵ Volgens Sophia Rochmes zijn er verschillen tussen het *Pontificale van Sinte Marie* en reguliere pontificalen, waarbij zij zich baseert op het pontificale van David van Bourgondië. Zij stelt dat een kenmerk van een pontificale is dat ze uitermate persoonlijk zijn, vervaardigd voor een specifieke bisschop, met persoonlijke emblemen en andere eigenschappen die het gezag van het episcopaat direct verbindt met die specifieke persoon.³⁶ Het *Pontificale van Sinte Marie* zou deze persoonlijke kenmerken missen, een 'gedepersonaliseerd' pontificale zijn, omdat het voorstellingen toevoegt die focussen op de objecten en hiërarchie van het episcopaat. De iconografie concentreert zich op het ambt van de bisschop, de objecten en handelingen, de functies en het gezag ervan, onafhankelijk van degene die op dat moment dat ambt vervult.³⁷ Het Pontificale zou 'dus' niet voor een specifieke bisschop gemaakt zijn maar voor een kapittelkerk. Als argument geeft zij dat de reguliere bisschoppelijke rituelen uit de tekst weliswaar worden uitgebeeld, maar waar het Pontificale van David van Bourgondië direct begint met een afbeelding waaruit zijn identiteit kan worden afgeleid, begint het *Pontificale van Sinte*

Catherine of Cleves. Devotion, demons and daily life in the fifteenth century, tent.cat. Nijmegen (Museum Het Valkhof) 2009, p. 12 en p. 204. Rochmes 2009, Appendix A, p. 73. Zij stelt overigens ook dat de ontbrekende bladen liggen tussen de folio's: 11-12, 13-14, 19-20, 54-55 (hier zou het ontbrekende miniatuur zich volgens haar bevinden), 58-59, 64-65 en 71-72. Of zich een nu ontbrekend blad heeft bevonden na het huidige folium 15 (zoals uit de informatie van de universiteitsbibliotheek blijkt) of na fol. 19 (zoals Rochmes stelt) is me niet duidelijk. Het 'fysieke' handschrift en het restauratierapport heb ik niet zelf kunnen raadplegen.

³⁴ Van der Horst et al. 1984, pp. 140-141. Koert van der Horst, *Illuminated and Decorated Medieval Manuscripts in the University Library, Utrecht. An Illustrated Catalogue*, Maarssen 1989, nr. 33, pp. 16-17. Rochmes 2009, p. 17 en Appendix A, pp. 72-73.

³⁵ Het *Pontificale van Sinte Marie* is het enige, nu bekende, in de Noordelijke Nederlanden vervaardigde pontificale. Het *Pontificale van David van Bourgondië* is ca. 1455-1456 vervaardigd. Dit pontificale bevindt zich in de collectie van het Teylers Museum, Haarlem en is nu bekend als Pontificale van Théroanne (MS 077), van de hand van de meester van Théroanne / Terwaan (Vlaanderen). David van Bourgondië was daar bisschop van 1451 tot 1456, voordat hij bisschop werd van Utrecht: 1456-1496. David heeft dit pontificale meegenomen naar Utrecht, en onder andere het wapenschild van de stad Utrecht laten toevoegen. Rochmes 2009, p. v en p. 2-4. Zie ook: <http://www.teylersmuseum.nl/nl/collectie/kunst/ms-077-pontificale-van-throuanne>.

³⁶ Rochmes 2009, p. 1.

³⁷ Rochmes 2009, p. v. Voorbeelden van voorstellingen die focussen op de objecten en hiërarchie van het episcopaat zijn liturgische objecten in de marge en scènes in de ondermarge die lekenactiviteiten verbinden met het ambt van de bisschop of specifiek met door hem te verrichten handelingen.

Marie met een veel minder geïndividualiseerde scène die meer algemene liturgische voorbereidingen weergeeft: het handen wassen en luiden van de klokken (afb. 9).³⁸

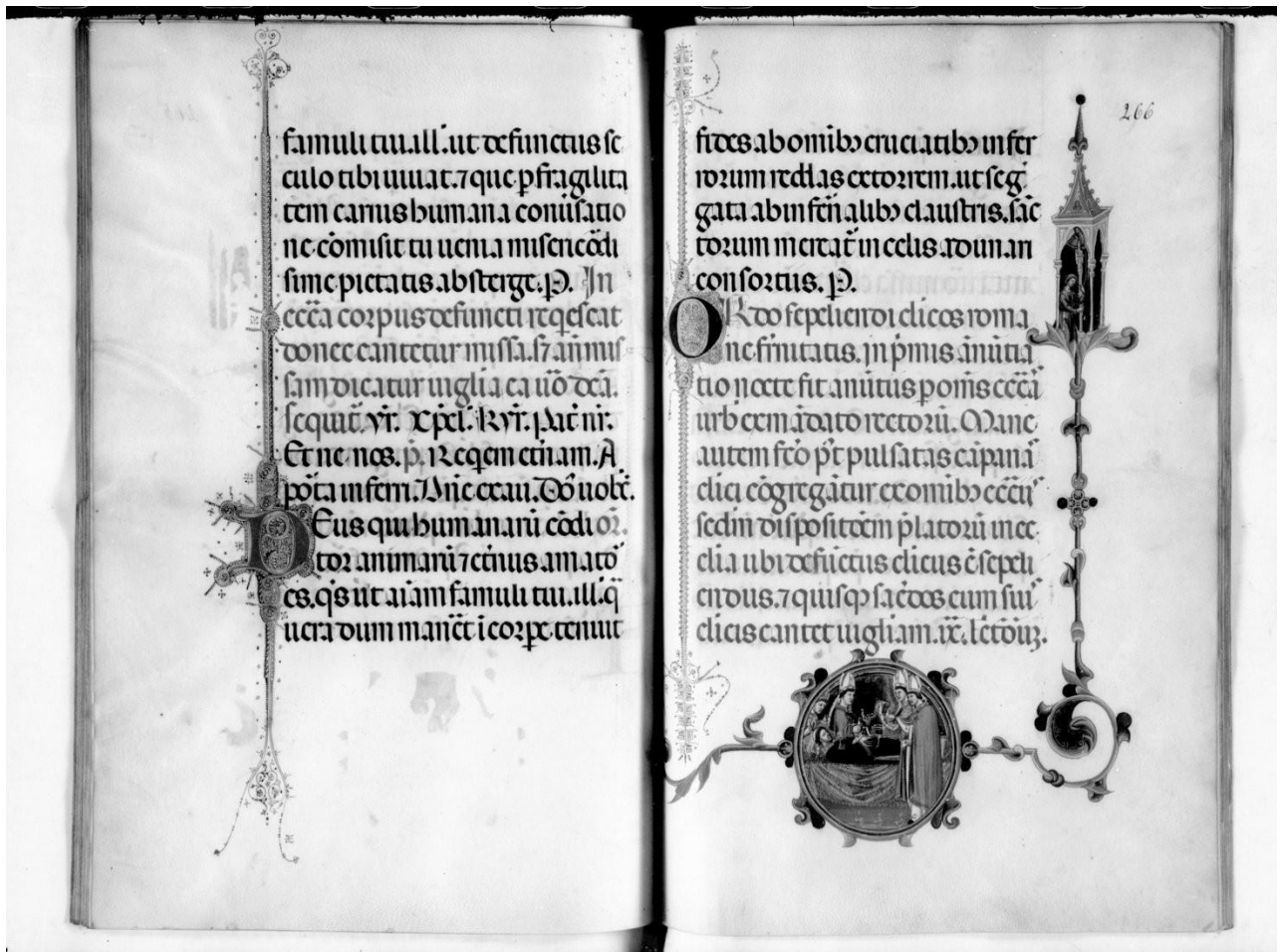

Afb. 9. Voorbereiding voor de mis: het wassen van de handen en het beieren van de klokken
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 1r (detail).
Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

Tegen haar stelling kunnen een paar argumenten naar voren worden gebracht. Ten eerste baseert zij zicht op een vergelijking met slechts een pontificale. Palazzo in zijn uitgebreide studie daarentegen heeft geconcludeerd dat bij pontificalen vanaf de dertiende eeuw de nadruk in de decoratie op de liturgische functies lag. Dit is ook het geval bij het *Pontificale van Sinte Marie*, wat ook door Rochmes is geconstateerd; de focus ligt volgens haar immers op de objecten en hiërarchie van het episcopaat. Bovendien heeft Palazzo geconcludeerd dat slechts een gering aantal pontificalen verlucht was. Dat sluit uiteraard niet uit dat er eigendomskenmerken van een specifieke bisschop kunnen zijn opgenomen, maar dat is zeker niet dwingend en het is ook lang niet altijd het geval. Zo bevatten bijvoorbeeld de manuscript BNF, Lat. 15619 *Pontifical romanum* (ca. 1301-1400) en BNF, Lat. 15621 *Pontifical de Sens* (ca. 1501-1600) geen eigendomskenmerken. Ook lijkt het me niet vreemd dat er in Utrecht gebruik werd gemaakt van een ‘gedepersonaliseerd’ pontificale, aangezien in Utrecht veel wijdingen werden uitgevoerd door een wijbisschop.³⁹ Waarom zou dé bisschop van Utrecht een gepersonaliseerd pontificale bezitten als anderen de wijdingen deden? Overigens bevat ook het *Pontificale romanum* afbeeldingen in de marge die refereren aan het ambt van de bisschop (afb. 10) en niet naar een specifieke bisschop verwijzen, wat volgens Rochmes niet bij een regulier pontificale zou passen.

³⁸ Rochmes 2009, pp. 4-5. De identiteit van David van Bourgondië kan worden afgeleid uit zijn portret en familiewapen op het eerste folium.

³⁹ Kuys 2004, pp. 106-109.

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Afb. 10. Het toedienen van het heilig oliesel en (als decoratie in de rechtermarge) het luiden van de klokken Parijs, BNF, Lat. 15619, fol. 273r.

Bron afbeelding: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067236f/f273.image>, 20 juli 2016.

3. Opdrachtgever / schenker / ontvanger

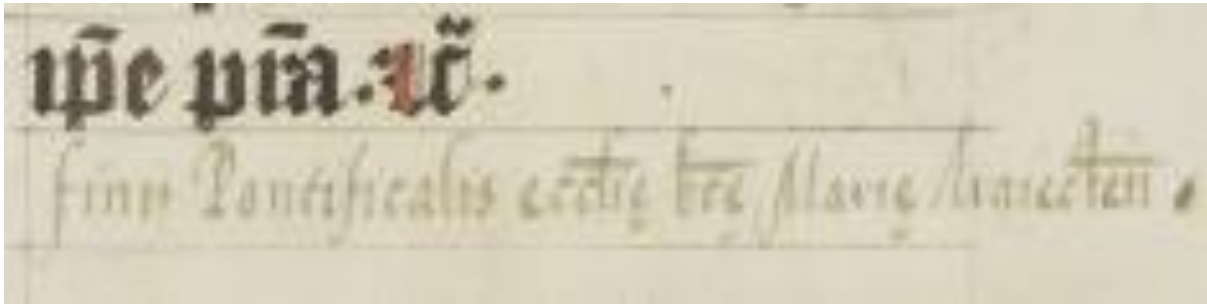
Een kapittelkerk had een pontificale nodig, wanneer de bisschop de mis kwam lezen.⁴⁰ Maar wie de opdrachtgever, schenker of eigenaar was van *Het Pontificale van Sinte Marie* is niet bekend. Er zijn bronnen die stellen dat kapittel van Sinte Marie opdrachtgever of in ieder geval eigenaar was, maar andere bronnen wijzen het kapittel van Sint Jan of particuliere families aan. De Utrechtse Universiteitsbibliotheek spreekt niet voor niets over 'een controversieel pontificale'. Hoe is vast te stellen wie de begunstigde, opdrachtgever of schenker was van het Pontificale?

a. Mariakerk

In het *Pontificale van Sinte Marie* staan eigendomskenmerken. Op het schutblad en fol. 1r van het Pontificale staat een geschreven eigendomskenmerk: *Pontificale ecclesiae beatae Mariae*

⁴⁰ Horst, K. van der, L.C. Kuiper-Brussen, P.N.G. Pesch, *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*, tent.cat. Utrecht (Centraal Museum) 1984, p. 140.

Traiectensis, en op het laatste blad (fol. 134r) staat *Finis pontificalis ecclesiae beatae Mariae Traiectensis* (afb. 11).⁴¹ Allebei zijn geschreven in een hand die te dateren is in de 16e eeuw, wat

Afb. 11. Eigendomskenmerk van het Mariakapittel
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 134r.
Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

aantoont dat het Pontificale toen nog in de Mariakerk gebruikt werd.⁴² Toch vraagt Gisela Gerritsen-Geywitz zich af waarop de herkomst wordt bepaald en of de betreffende boeken voor de dienst in de Mariakerk bestemd waren. Na de opheffing van het kapittel, dat na het begin van de reformatie vanaf 1578 tot 1811 als seculiere instelling voortbestond, gingen de handschriften en gedrukte boeken over in het bezit van de stad; sinds 1844 zijn zij in het bezit van de universiteitsbibliotheek. Hoeveel handschriften en gedrukte boeken in 1811 nog eigendom waren van de kapittels is echter onbekend; vele zijn verloren gegaan.⁴³ Bovendien moesten de overgebleven boeken opnieuw worden ingebonden, waardoor ook de bezitsvermeldingen, die zich in de oorspronkelijke boekband of op de schutbladen bevonden, verdwenen. Ondanks het verlies van de boekbanden was bij de bezitsovergang naar de universiteitsbibliotheek nog bekend wat de herkomst van de boeken was.⁴⁴ Dat de handschriften uit het bezit van het Mariakapittel stamden wil echter nog niet zeggen dat ze

⁴¹ Door een Latinist ben ik er overigens op gewezen dat de juiste schrijfwijze '*Finis pontificalis ecclesie beate Marie Traiectensis*' dient te zijn. Het lijkt me raadzaam om dit te (laten) controleren.

⁴² Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 134r. In de catalogus van de Universiteitsbibliotheek van 1670 staat vermeld: (I, p. 98): *Pontificale ecclesiae B. Mariae trajectinae*. No. 248a. Het nummer geeft het kast- en planknummer in de bibliotheek weer, waar ook andere handschriften stonden. Op het schutblad staat tevens 'Dit boek hoort in het kastje naast het hek aan de regter zijde als men hier is ...', geschreven door iemand in de zeventiende eeuw. In 1562 leende het Mariakapittel een pontificale uit aan Nicolaas de Castro, een van zijn kanunniken, die in 1561 bisschop van Middelburg was geworden. Het ging om *quendam librum in membrana eleganti littera conscriptum et nuncupatum Pontificale*: een zeker handschrift van perkament in elegante letters geschreven dat pontificale wordt genoemd. Het is heel goed mogelijk dat het gaat om het *Pontificale van Sint Marie* en dat de eigendomskenmerken in het handschrift zijn geschreven omdat het werd uitgeleend. Gisela Gerritsen-Geywitz, 'Die Chorbücher des Utrechter Marienkapitels aus kodikologischer Sicht'. In: *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 53 (2003) p. 280.

⁴³ In ieder geval staat vast dat in het kapittelhuis zeer slordig met de werken werd omgegaan. Door onzorgvuldige behandeling en onder invloed van weer en ongedierte zijn veel boeken vergaan of sterk beschadigd en vele waren niet meer te redden. Gerritsen-Geywitz 2003, pp. 278-279.

⁴⁴ Gerritsen-Geywitz 2003, p. 277-278. Zij baseert zich op een register dat in 1836 door een medewerker van de bibliotheek is aangelegd, waarin de boeken en handschriften per kapittel waarvan ze afkomstig waren, werden gerubriceerd.

gemaakt zijn ten behoeve van de dienst in de Mariakerk. Een onbetwistbaar middel om de herkomst van een handschrift vast te stellen, is volgens Gerritsen-Geywitz de wijding van een kerk. De wijding van het west-altaar van de Mariakerk zou hierbij van belang zijn, wat samenhangt met de gecompliceerde bouwgeschiedenis van de Mariakerk.⁴⁵ Hoewel zij de wijding van de Mariakerk bespreekt en ook een aantal handschriften waarbij de datering van een kerkwijding de herkomst ervan kan bepalen, bespreekt zij in dit kader niet specifiek het Pontificale.

Ondanks bovenstaande argumenten is er twijfel over de Mariakerk als herkomst voor het Pontificale. Er zouden aanwijzingen zijn dat het handschrift aan het Sint Jan kapittel toebehoorde: zie hoofdstuk 3.b. Uit de tweede gedrukte catalogus uit 1670 blijkt dat het handschrift al in de zeventiende eeuw in de toenmalige stadsbibliotheek aanwezig was en dat veel boeken het kapittel al lang voor zijn opheffing verlaten hadden. Dit is volgens Gerritsen-Geywitz echter geen argument om het niet aan het Mariakapittel toe te rekenen.⁴⁶ Naar mijn mening is dat echter ook geen argument om het wel aan het Mariakapittel toe te rekenen. Want waar heeft het Pontificale zich bevonden tussen de vervaardiging rond 1450 en het moment dat het voor het eerst werd vermeld in archieven? Ook wordt het Pontificale niet genoemd in de catalogus van de stadsbibliotheek van 1608.⁴⁷

Ook als dit Pontificale werd gebruikt in de liturgie van de Mariakerk, dan wil dat nog niet zeggen dat het is vervaardigd voor de Mariakerk. De plaats waar de handschriften werden vervaardigd speelt hierbij een rol. Vond dat in het kapittel zelf plaats? Hierover is nog geen informatie en hoewel Gerritsen-Geywitz ervan uit gaat dat het kapittel wel eigen kopiisten had, blijft het bij een vermoeden.⁴⁸ Voor de bepaling van Utrecht als herkomst baseert zij zich op de

⁴⁵ Gerritsen-Geywitz 2003, pp. 278-279. De wijding van het west-altaar van de Mariakerk zou hierbij van belang zijn, wat samenhangt met de gecompliceerde bouwgeschiedenis van de Mariakerk. De bouw werd in circa 1085, in opdracht van keizer Hendrik IV en onder leiding van bisschop Koenraad, gestart. Toen de bisschop op 14 mei 1099 werd vermoord was het altaar gewijd, zo blijkt uit de annalen van het kapittel. Na diverse tegenslagen was de bouw van de kerk vermoedelijk in 1138 voltooid, waarop een nieuwe wijding plaatsvond. Op dat moment is waarschijnlijk het reeds door bisschop Koenraad gewijde altaar met de relieken van talrijke heiligen naar de westkant van de kerk verplaatst. Sindsdien wordt op iedere zesde september tot in de zestiende eeuw deze tweede kerkwijding gevierd onder de aanduiding 'wijding van het west-altaar'. Zo zou deze wijding een tweede handvat bieden ter aanduiding van het toebehoren van het pontificale aan het Mariakapittel.

⁴⁶ Gerritsen-Geywitz 2003, p. 280.

⁴⁷ <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>.

⁴⁸ Dit zou blijken uit het *Liber Pilosus*, waarin sinds het eind van de veertiende eeuw alle door eigen kopiisten vervaardigde oorkondes en andere documenten werden opgetekend, maar geldt dat ook voor andere boeken? Hiervoor zijn geen directe aanknopingspunten. Er zijn aanwijzingen dat op zijn minst de werken tot in de vroege vijftiende eeuw door eigen schrijvers werden vervaardigd; deze werden namelijk in de loop van de tijd steeds verder uitgebreid. Ook werden bladen in Hs. 418, dat niet werd uitgebreid, vervangen omdat ze door het gebruik waren versleten. Dit moet in het kapittel zelf of onder direct toezicht door het kapittel zijn gebeurd. Zie: Gerritsen-Geywitz 2003, p. 280. Zij gaat er echter vanuit dat de door haar bestudeerde handschriften uit de twaalfde tot en met de vroeg vijftiende eeuw in Utrecht tot stand zijn gekomen. Gerritsen-Geywitz is van mening dat er geen reden is om aan te nemen dat dit niet zo is, omdat Utrecht immers het centrum van de

'Fleuronnée', bloemvormige versieringen die een grote zekerheid bieden in de lokalisering. De indeling naar streek gebeurt op basis van motieven.⁴⁹ De combinatie van het motief en de uitvoering ervan maakt een verdere stilistische indeling mogelijk die met een bepaald klooster, atelier of persoon in verband kan worden gesteld. Ook voor de datering kan de boekilluminatie een aanuiding geven. Aangezien deze wijze van 'fleuronneren' rond 1450 nog volledig onbekend was en deze typische Utrechts bladranken na 1500 nog zelden voorkomen, kan een datering worden gegeven.⁵⁰

Hoe interessant deze herkomstwijzigingen ook zijn, ze betekenen echter nog niet dat het Pontificale is vervaardigd in of voor het Mariakapittel. Zijn er andere aanwijzingen?

Het belang van de eenhoorn voor het Sinte Marie kapittel

Op het openingsblad van het Pontificale is in de rechtermarge met pen een naar rechts kijkend eenhoornhoofd afgebeeld met zijn gedraaide hoorn prominent in beeld (afb. 12 en 13). De Mariakerk had drie eenhoornhoorns in haar bezit. De eenhoorn kon alleen gevangen worden door een maagd. De Mariakerk was gewijd aan een maagd: Maria. Is dit een aanwijzing dat het kapittel van Sinte Marie opdrachtgever was van dit pontificale?

Afb. 12. Rechtermarge op openingsblad
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 1r (detail rechtermarge)
Bron afbeeldingen: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

Afb. 13. Eenhoorn als margedecoratie (detail)

De Mariakerk is in opdracht van keizer Hendrik IV (1056-1106) door bisschop Koenraad (1076-1099) gebouwd (afb. 14). Het kapittel van de Mariakerk stond onder bescherming van de

productie van handschriften was. Het staat voor haar vast dat dit Pontificale in circa 1450 moet zijn geïllumineerd door de in Utrecht werkzame miniaturist, de Meester van Katharina van Kleef, en waarschijnlijk ook in Utrecht geschreven. Gerritsen-Geywitz 2003, p. 282.

⁴⁹ Zo hoort het 'draakje' bij Utrecht en de 'aubergine' bij Zuid-Holland. 'Fleuronnée' biedt volgens haar een grotere zekerheid in de lokalisering dan miniaturen, gehistorieerde initialen en margedecoratie.

⁵⁰ Gerritsen-Geywitz 2003, pp. 283-285.

keizer; Utrecht en in het bijzonder de Mariakerk golden als steunpunt voor de keizers. Ter ere van de stichting of wijding van de Mariakerk ontving bisschop Koenraad verschillende geschenken. De eenhoornhoorns zouden een geschenk zijn van keizer Hendrik IV. Bronnen voor deze schenking ontbreken echter (afb. 15). De hoorns stonden tijdens feestdagen op het hoogaltaar van de Mariakerk in Utrecht. Men dacht toen dat het hoorns van eenhoorns waren, een magisch dier waarvan de hoorn een reinigende werking had. Van de eenhoornhoorns zijn geen afbeeldingen uit vorige eeuwen beschikbaar maar wel beschrijvingen.⁵¹

Afb 14. *Gezicht op de Mariaplaats en de Mariakerk te Utrecht* (1662)
Pieter Jansz. Saenredam (Assendelft 1597 - Haarlem 1665).
Bron afbeelding: Museum Boijmans Van Beuningen, 12 jan. 2016.

⁵¹ In een kerkinventaris uit 1525 staat een beschrijving van 'drie eenhoorns met verguld zilveren kandelaars.' Ze stonden, in ieder geval in de zestiende eeuw, voor het hoogaltaar van de Mariakerk. M. van Vlieden 'De eenhoorns van Sint-Marie', *Bulletin van het Rijksmuseum* 37 (1989) nr. 1, pp. 5-13. Van Genderen beschrijft relieken van Utrechtse kapittels die tijdens processies door de stad werden gedragen, maar de eenhoornhoorns, die als kandelaars werden gebruikt, beschrijft hij daarbij niet. Wel stelt hij dat de relieken van Sint Marie bij die processies regelmatig ontbraken met uitzondering van een processie in 1515. Van Genderen 2003, pp. 541-543 en noot 36 op p. 649. De eenhoornhoorns bleken later de tanden van een narwal te zijn.

Afb. 15. Replica's van narwaltanden/eenhoornhoorns⁵²
Bron afbeelding: Museum Catharijneconvent Utrecht, 28 december 2015.

Ook de Dom zou in het bezit zijn geweest van een eenhoornhoorn. De enige informatie die ik echter heb kunnen vinden is bij Rietstap over heraldiek, over drie hoorns in het zegel van een officiaal uit 1300 (afb. 16).⁵³ Aangezien ik hier echter op een dood spoor zit, laat ik deze kwestie verder rusten.

⁵² De narwaltanden (tussen 1976 en 2012 in bruikleen gegeven aan museum Catharijneconvent Utrecht) bevinden zich in het Rijksmuseum Amsterdam en zijn te bezichtigen op de afdeling Middeleeuwen, zaal 0.1. Zie website museum: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/zoeken?v=&s=&q=narwaltand&ii=0&p=1>.

⁵³ Voor de veertiende eeuw zijn er in Utrecht weinig wapens van geestelijken gevonden. In 1300 voerde de officiaal van de aartsdiaken van de Utrechtse op zijn zegel een portret met rechts drie hoorns zonder schild. Het tegenzegel vertoont een vierlobbig veld met dezelfde drie hoorns. Op de afbeelding van het zegel, in het bezit van het Centraal Museum Utrecht, kan ik echter geen hoorns ontdekken. Ook weet ik niet over welk type hoorn Rietstap het heeft. Hoorns van dieren? Jachthoorns? De motieven voor hun zegels ontleenden de stadsbesturen aan de figuur van de stichter van de stad, of de bezitter ten tijde van de aanname van het zegel. Ook het beeld of attribuut van de beschermheilige was een dankbaar motief, of voorstellingen uit de Bijbelse of stedelijke geschiedenis. Voor de veertiende eeuw zijn weinig wapens van geestelijken gevonden (de kerk verzette zich tegen het houden van toernooien; op het slagveld lag de grondslag van heraldiek), maar er kwam toch een uitgesproken kerkelijke heraldiek tot ontwikkeling. Jan II, bisschop van Utrecht, voerde nog in 1293 in zijn tegenzegel het borstbeeld van een bisschop, waarschijnlijk van zichzelf, met mijter, kromstaf en boek als symbolen der bisschoppelijke waardigheid. Onder het borstbeeld bevond zich echter ook een eenvoudig wapenschildje met het Stichtse kruis. Willem II, bisschop van Utrecht, voerde in de tegenzegel daarentegen een eenvoudig wapenschild met drie palen waarachter een kromstaf. J.B. Rietstap, C. Pama (geheel omgewerkte en herziene uitgave), *Rietstap's Handboek der Wapenkunde*, Leiden 1961⁴, p. 18, p. 30 en p. 40.

Afb. 16. Zegel van de officiaal van de van de Dom, fragment (ca. 1300-1400) Utrecht, Centraal Museum, inventarisnummer 892.
Bron afbeelding: Centraal Museum Utrecht, 14 juli 2016.

b. Janskerk

De Utrechtse Universiteitsbibliotheek vermeldt dat het Pontificale voor een Utrechtse kerk bestemd was.⁵⁴ En dat er aanwijzingen zijn dat het kapittel van Sint Jan de opdrachtgever was op grond van teksten in het Pontificale die verwijzen naar patroonheiligen (Johannes de Doper en Johannes de apostel en evangelist) van de Sint Janskerk.⁵⁵ Aangezien ik mezelf niet gekwalificeerd vind om hier

⁵⁴ Dit is gebaseerd op fol. 27v, waar bij de sectie over de bisschoppelijke eed staat: *Ego (N) traiectensis ecclesie vocatus episcopus*: 'Ik (naam), genoemd bisschop van de kerk van Utrecht'. Zie: <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>.

⁵⁵ Op de website van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek wordt dit als volgt beargumenteerd (ik heb de teksten korthedshalve samengevoegd). Bij de *benedictiones* op fol. 128v staat in de tekst van de bisschoppelijke zegening bij de wijding van een kerk: *intercedente beato Iohanne apostolo et evangelista vel patrona huius ecclesie et ceteris sanctis suis*: 'door tussenkomst (bemiddeling) van Johannes de apostel en evangelist of de patroon van deze kerk en andere van zijn (Gods) heiligen'. Oftewel, de patroon van de ingewijde kerk werd aangeroepen, of die van de moederkerk, die van Johannes de apostel en evangelist. Er is in Utrecht maar één kerk met Johannes als patroon, en dat is de Janskerk, van het kapittel van Sint Jan. Dit zou betekenen dat het Pontificale ook voor die kerk was gemaakt, anders zou Johannes niet als patroon worden opgevoerd. Onderzoek naar de zegels van de proosten en dekens en de oorkonden van de Janskerk wijst uit dat al in de dertiende eeuw zowel Johannes de Doper als Johannes de apostel en evangelist als patroon van de Janskerk worden genoemd, of een van beiden. Het *intercedente beato Iohanne apostolo et evangelista* zou dus volgens de Utrechtse Universiteitsbibliotheek 'zeer waarschijnlijk' naar de Janskerk verwijzen, 'waar het Pontificale blijkbaar voor bedoeld was. Er zijn dus twee aanwijzingen: *beato Iohanne apostolo et evangelista* als patroon wijst naar het kapittel van de Janskerk als opdrachtgever van het Pontificale. De tekst van de bisschoppelijke zegening bij de wijding van een kerk (met *intercedente beato Iohanne apostolo et evangelista*) is geen onderdeel van het pontificaal van Durandus. Onzeker is of het ook in de versie van Jan van Arkel stond.

valide (theologische) uitspraken over te doen, kan ik slechts een aantal opmerkingen en vragen naar voren brengen.

Niet alleen de Janskerk was aan Johannes gewijd; dit gold ook voor de kerk van Sint-Salvator, die was gewijd aan 'Jezus, Maria, Petrus, Paulus, de apostelen, Johannes de Doper en Alle Heiligen'.⁵⁶ Ook zijn symbolen voor Johannes (zoals de adelaar, de kelk, of Johannes in een vat met kokende olie) niet duidelijk in het Pontificale aanwezig.⁵⁷

Na een besluit van de Vroedschap droegen in ongeveer 1584 de belangrijkste kloosters en het kapittel van Sint Jan de circa 600 handschriften en gedrukte werken uit hun bibliotheken over aan de stadsbibliotheek; deze werden in het koor van de Janskerk geplaatst. De andere kapittels volgden pas in de negentiende eeuw.⁵⁸ In het Pontificale staan eigendomskenmerken van het Mariakapittel, waar het zich waarschijnlijk in 1562 al bevond.⁵⁹ Het kapittel van Sint Jan was dus blijkbaar niet meer in bezit van het Pontificale toen zij (een deel?) van hun bibliotheek in circa 1584 aan Utrecht overdroeg. Uit eigendomsinscripties blijkt dat het Pontificale zich in de zeventiende eeuw in de Mariakerk bevond en in 1670 voor het eerst was opgenomen in de catalogus van de universiteitsbibliotheek.⁶⁰ Dat laatste is vreemd, omdat het Mariakapittel pas in de negentiende eeuw haar bibliotheek zou hebben overgedragen. Is er een beschrijving van de werken en hun herkomst voorhanden? De eerste beschrijving van het bezit van de stadsbibliotheek, inclusief de herkomst van de boeken, stamt uit 1836. In 1887 is op basis daarvan een handschriftencatalogus door de bibliothecaris van de stadsbibliotheek gepubliceerd; bij vijftien handschriften, waaronder het Pontificale, staat: '*Fuit capituli S. Mariae Trajecti ad Rhenum*'.⁶¹

De geschiedenis resumerend: het *Pontificale van Sinte Marie* is vervaardigd rond 1450. Uit eigendomskenmerken blijkt dat het zich in 1562 waarschijnlijk in de Mariakerk bevond. Rond 1584

Deze bisschop had in ieder geval geen band met het kapittel van de Janskerk. Het blijft mogelijk dat de formule *intercedente beato Iohanne* de fout van een kopiïst is, maar dan zou hij een exemplaar moeten hebben gebruikt dat aan de Janskerk toebehoorde, of aan bijvoorbeeld de Sint-Janskerk te Den Bosch. Zonder andere bewijzen om dit te ondersteunen blijft het uitgangspunt dat het kapittel van Sint-Jan de afnemer van het Pontificale was. Zie: <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>. De Utrechtse Universiteitsbibliotheek verwijst onder meer naar: Alberts, W.J., & C.A. Bouman (ed.), *Benedictiones episcopales e libro pontificali ecclesiae sancti johannis ultraiectensis*. Fontes minores medii aevi 7 (Groningen, 1958). Aangezien deze uitgave in het Latijn is, heb ik deze literatuur niet kunnen raadplegen. Van der Horst lijkt in zijn editie van 1984 te twijfelen of het Pontificale is gemaakt voor de Janskerk of de Mariakerk: Van der Horst et al. 1984, p. 142. In zijn digitale editie van 1989 noemt hij weliswaar het kapittel van Sinte Marie als 'provenance', maar dat wil nog niet zeggen dat het voor of in opdracht van dat kapittel is gemaakt. Van der Horst 1989, p. 16.

⁵⁶ Van den Hoven 2003, p. 30 en pp. 40-41.

⁵⁷ <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>, 12 juli 2016

⁵⁸ Van der Horst et al. 1984, p. 7.

⁵⁹ <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>.

⁶⁰ Gerritsen-Geywitz 2003, p. 280 en Appendix, p. 308. Van der Horst et al. 1984, p. 142. Zie ook:

<http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>.

⁶¹ Gerritsen-Geywitz 2003, pp. 277-278.

heeft het kapittel van Sint-Jan zijn bibliotheek overgedragen ten behoeve van de stadsbibliotheek. In 1670 was het Pontificale opgenomen in de catalogus van de stadsbibliotheek, terwijl het Mariakapittel pas in de negentiende haar bibliotheek zou hebben overgedragen. In een catalogus uit 1887 van de stadsbibliotheek staat dat de herkomst van het Pontificale het Mariakapittel was. Er zijn dus gaten in de herkomstgeschiedenis van het Pontificale. En hoe stabiel zijn de gegevens omtrent de provenance van de handschriften uit de kapittelbibliotheken? Hoeveel omzwervingen hebben ze gemaakt? En in het bezit van wie? Wat kunnen andere mogelijkheden zijn waar het opdrachtgever, schenker of ontvanger van het Pontificale betreft?

c. Andere opties

Anne Korteweg gaat ervan uit dat een kapittel geen opdracht zal hebben gegeven voor zo'n kostbaar boek dat slechts incidenteel werd gebruikt. Zij is dan ook van mening dat bisschop Rudolf Diepholt het boek voor zichzelf heeft laten vervaardigen en dat het op de een of andere wijze bij het kapittel van Sinte Marie terecht is gekomen.⁶² Helaas draagt zij daarvoor geen verdere onderbouwing aan. Maar als een kapittelkerk geen opdracht heeft gegeven, wie kon en wilde dan opdracht geven om zo'n kostbaar uitgevoerd boek te laten vervaardigen?

In de ondermarge van fol. 113r bevindt zich een oorkonde met drie zegels (afb. 11).

Afb. 17. Oorkonde met drie zegels (vastgehouden door een man met bril) als margedecoratie Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 113r (detail).
Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

⁶² Anne Korteweg, 'The Master of Catherine of Cleves: Unique Genius or Teamwork?', in: Rob Dückers en Ruud Priem (red.), *The hours of Catherine of Cleves. Devotion, demons and daily life in the fifteenth century*, tent.cat. Nijmegen (Museum Het Valkhof) 2009, p. 204.

Gorissen heeft een van de zegels geïdentificeerd als het wapen van de familie en Rochmes verwijst hiernaar.⁶³ Ik vind dat echter niet echt overtuigend. Hun wapenschild werd doorgaans enigszins ‘gekanteld’ afgebeeld (afb. 18). Bovendien is de afbeelding van het wapen, ook na ver inzoomen in

Afb. 18. Portret van Herman van Lokhorst, geboren 1453, deken van het kapittel van Oudmunster te Utrecht, vicaris-generaal van het bisdom in 1517, overleden 1527. Te halve lijve links, met rechtsboven zijn wapen. Utrechts Archief, catalogusnummer 105561. Bron afbeelding: Utrechts Archief, 12 juli 2016.

de digitale versie van het Pontificale, niet scherp genoeg om hierover naar mijn mening een eenduidige uitspraak te doen. Rochmes ziet echter blijkbaar wel overeenkomst met het Lochorst wapenschild.⁶⁴ Zij gaat er bovendien vanuit dat het afgebeelde formaat van de oorkonde met zegels geïnterpreteerd moet worden als een teken van bedrog door de familie Lochorst, dat met de familie de spot wordt gedreven en dat zij daarom niet de opdrachtgever van het Pontificale kan zijn geweest.⁶⁵ Hiertegen kan het volgende worden ingebracht. De Meester van Katharina van Kleef heeft voor de familie Lochorst twee getijdenboeken (deels) geïllumineerd. Het *getijdenboek van Katharina van Lochorst* dat vermoedelijk voor haar huwelijk in 1448 of vlak erna is vervaardigd en het *getijdenboek van Willem van Lochorst* dat tussen 1458-1462 is vervaardigd. Het *Pontificale van Sinte Marie*, gedateerd rond 1450, zit daarmee tussen de twee Lochorst getijdenboeken in. In de Middeleeuwen gold ongetwijfeld ook het adagium ‘wie betaalt, bepaalt’, maar hoe waarschijnlijk is

⁶³ Gorissen 1973, pp. 734-739. Rochmes 2009, p. 24.

⁶⁴ Het ondersteunt immers haar conclusies.

⁶⁵ Dit zou te maken hebben met de steun door de familie Lochorst aan Zweder van Culemborg, die geestelijke ambten zou hebben verkocht. Rochmes 2009, pp. 28-31 en Appendix C, pp. 80-82. Rochmes baseert zich op een uitgave over “De kwakzalver van Gerard Dou” en op het *Decretum Gratiani*. De laatste bevat een afbeelding van twee grote zegels die, volgens Rochmes, (qua formaat) lijken op die in het Pontificale. Deze zegels zouden volgens Rochmes duiden op het verkopen van geestelijke ambten, maar de literatuur waarop zij zich in dit geval baseert betreft een totaal andere context.

het dat de Meester van Katharina van Kleef, vlak na (of misschien gelijktijdig) een opdracht van de familie Lochorst heeft ontvangen voor de vervaardiging van een getijdenboek en vervolgens de spot met hen drijft in het Pontificale? En nog onwaarschijnlijker: daarna opnieuw een opdracht heeft ontvangen voor een ander getijdenboek van een ander lid van de familie? Als extra argument voor haar stelling wijst Rochmes op de, duidelijk leesbare, eerste regels van de oorkonde.⁶⁶

Als de familie Lochorst, volgens Rochmes, niet de opdrachtgever kan zijn geweest, welke familie dan wel? Rochmes wijst op de familie Lichtenberg, de tegenstanders van de familie Lochorst. Volkert Lichtenberg had namens het Mariakapittel een brief met klachten over Zweder van Culemborg, de bisschopskandidaat van Lochorst, ondertekend. Volgens Rochmes is het mogelijk dat de familie Lichtenberg, om de spot te drijven met hun tegenstanders, opdracht heeft gegeven voor het Pontificale.⁶⁷ Dit is een in mijn ogen hoogst speculatieve en ook weerlegbare conclusie. Rochmes draaft door. De rol van de families Lochorst en Lichtenberg was al sinds geruime tijd uitgespeeld; tijdens de vervaardiging van het Pontificale waren de Gra(u)werts en Proysens de leidende families (zie: hoofdstuk 1.c.). Dit is blijkbaar aan haar aandacht ontsnapt.

Het voorgaande relaas toont ook aan hoe moeilijk het is om een opdrachtgever voor het Pontificale te vinden.⁶⁸ Maar de methode van Rochmes: een conclusie trekken, daarbij argumenten zoeken, deze flink te 'hineininterpretieren' om weer bij de conclusie uit te komen, is naar mijn mening niet de juiste route.

Historische bronnen leiden voorsnog niet naar een duidelijke opdrachtgever; daarom zal ik me nu richten op de eenhoorn en de iconografie.

4. De eenhoorn en bestiaria

a. Oorsprong van de eenhoorn

De oorsprong van de eenhoorn ligt in het oosten, bij de Harappacultuur in het dal van de Indus van het huidige Pakistan en wordt in diverse vormen beschreven of afgebeeld.⁶⁹ Ook de heilzame

⁶⁶ De oorkonde die de, erboven afgebeelde, man met bril, vasthoudt. De regels luiden: "Allen die genen die dezen zellen sien of horen lesen Doen wij verstaen". Ook deze tekst kan volgens Rochmes als bedrog worden geïnterpreteerd, omdat de prachtige regels zo imposant zijn, dat de tekst van secundair belang wordt en de ondertekenaar of lezer de tekst zelfs over het hoofd ziet. Zie: Rochmes 2009, p. 30-31. Maar als dat het geval zou zijn, wat is dan het nut voor het leesbaar afbeelden van deze regels? Naar verluid is deze formule(ring) overigens de standaardformule bij plechtige oorkondes. Ik heb hier helaas geen bron over ben kunnen vinden.

⁶⁷ Rochmes 2009, pp. 30-31 en appendix C, pp. 80-82.

⁶⁸ Het is absoluut niet mijn bedoeling om te stellen dat Rochmes slecht onderzoek heeft gedaan. Ze heeft zich diepgaand in de materie van een mogelijke opdrachtgever verdiept en komt met veel suggesties. Haar conclusies zijn mijns inziens echter veel te tendentius, te snel en weerlegbaar.

⁶⁹ Willem Gerritsen, *Het spoor van de eenhoorn. De geschiedenis van een dier dat niet bestaat*, Leiden 2011, pp. 11-14. Jürgen Werinhard Einhorn, *Spiritualis Unicornis. Das Einhorn als Bedeutungsträger in Literatur und Kunst des Mittelalters*, München 1998, pp. 43-46.

werking van de eenhoorn komt in de Harappacultuur en vroeg-Aziatische beschavingen al voor. De Griekse arts Ktesias van Knidos, lijfarts aan het Perzische hof van koning Artaxerexes II, beschrijft rond 400 v. Chr. het zuiverende vermogen van de hoorn.⁷⁰ Via Griekse schrijvers, zoals Ktesias, komt de eenhoorn naar het westen. Ktesias beschrijft de eenhoorn als een wilde ezel, groter dan een paard. Met een wit lijf, een rode kop en blauwe ogen. Ook heeft hij op het voorhoofd een hoorn met een lengte van een el die drie kleuren heeft. Er wordt alleen op de eenhoorn gejaagd voor zijn hoorn.⁷¹ In de *Septuaginta*, een Griekse vertaling van een deel van het Oude Testament in het Hebreeuws, komt de *monokeroos*, de eenhoorn, op acht plaatsen voor.⁷² Via reisverhalen en de *Septuaginta* komt de eenhoorn terecht in de *Vulgata*, de meest verbreide Latijnse Bijbelvertaling van de westerse Middeleeuwen.⁷³ In de bijbel staan zeven verwijzingen, alle in het Oude Testament, naar de eenhoorn.⁷⁴ Het dier wordt daar altijd beschreven als sterk en woest. Waar komt dan het verhaal vandaan van het kleine geitachtige beest dat wordt gevangen door een maagd?

In de *Physiologus*, een Grieks werk dat tussen de tweede en vierde eeuw na Chr. in Egypte werd geschreven, dook ineens het beeld op van de eenhoorn die zich slechts door een maagd laat vangen.⁷⁵ In de *Physiologus* staan korte hoofdstukken met beschrijvingen van dieren, planten en stenen en worden hun eigenschappen vervolgens toegepast op de christelijke heilsgeschiedenis. De natuur werd gezien als een geheel van door Godswege gecodeerde boodschappen die terugkwamen in de eigenschappen van dieren, planten en stenen. Ze kregen hiermee een symbolische functie die tot in de huidige tijd in beeldende kunst, architectuur en literatuur voortduurt.⁷⁶ In de *Physiologus* werd de eenhoorn geïntroduceerd als een klein geitje of bokje met een agressief karakter. Misschien is zijn formaat aangepast, opdat hij in de schoot van een maagd past. Hij is namelijk slechts te vangen door een zuivere maagd op zijn pad te plaatsen; hij springt in haar schoot en zij voert hem mee naar de koning of hij wordt door jagers gedood.⁷⁷

⁷⁰ Gerritsen 2011, pp. 23-25. Einhorn 1998, pp. 57-58 en p. 338. McCulluch, Florence, *Medieval Latin and French Bestiaries*, Chapel Hill 1962 (Studies in the Romance Languages and Literature, 33), p. 180.

⁷¹ Plinius noemt de neushoorn de natuurlijke vijand van de olifant. Hij bespreekt ook de woeste monoceros met het hoofd van een hert, de poten van een olifant, de staart van een wild zijn en het lijf van een paard, zonder te weten dat hij diezelfde neushoorn beschrijft. De monoceros maakt een diep, laag geluid en heeft een zwarte hoorn van twee ellen lang op het midden van zijn voorhoofd. Solinus neemt later deze beschrijving over. McCulluch 1962, p. 180. Gerritsen 2011, p. 27.

⁷² Gerritsen 2011, pp. 30-38. Einhorn 1998, pp. 53-56.

⁷³ Gerritsen 2011, p. 26.

⁷⁴ McCulluch 1962, p. 180. Zij verwijst naar de 'King James Version of the Bible'. Zie ook noot 176, waarin zij de vindplaatsen in de Bijbel opnoemt.

⁷⁵ McCulluch 1962, pp. 179-180. Wim Gerritsen heeft het over 'het ontstaan, of beter de creatie, van een symbool'. Gerritsen 2011, p. 39.

⁷⁶ Gerritsen 2011, pp. 38-40. Hassig 1995, pp. 5-6. McCulluch 1962, pp. 17-18. Einhorn 1998, pp. 63-65.

⁷⁷ Gerritsen 2001, pp. 38-44. Er bestaan ook versies waarin de maagd de eenhoorn zoekt. Zie voor een zeer uitgebreide uiteenzetting van de combinatie maagd-eenhoorn: Einhorn 1998, pp. 189-276. En over de relatie Maria-eenhoorn: de samenvatting van Einhorn 1998, pp. 278-308.

Rond 600 schreef Isidorus van Sevilla een encyclopedie van twintig boeken, de *Etymologiae*, waarin hij alle beschikbare kennis wilde samenbrengen. Het twaalfde boek was gewijd aan het dierenrijk. Bij de wilde dieren voegde hij de eigenschappen *rhinoceron* (de neushoorn die zijn tegenstanders doorboort of door de lucht slingert en de olifant kan doden door zijn hoorn in diens buik te stoten) en de *monoceron* of *unicornis* (het dier dat zich door de maagd laat vangen) samen.⁷⁸

Vanaf de zestiende eeuw begonnen geleerden te twijfelen aan het bestaan van de eenhoorn, wat leidde tot heftige debatten tussen voor- en tegenstanders, gelovigen en ongelovigen in het bestaan van de eenhoorn.⁷⁹ De doodsteek voor het geloof in de eenhoorn kwam met de ontdekking van de zee-eenhoorn, de narwal.⁸⁰ Ook is de eenhoorn sinds het Concilie van Trente (1545-1563) als Christussymbool uit de kerkelijke kunst verdwenen.⁸¹ Zoals in hoofdstuk 3 beschreven was de Mariakerk in het bezit van drie beroemde eenhoornhoorns, die later de tanden van de narwal bleken te zijn.

b. De eenhoorn in de bestia

Middeleeuwse bestia zijn boeken over beesten en vogels. Boeken die zouden zijn geschreven door God, ter stichting van de mens.⁸² Dieren in bestia belichamen karakteristieken van Christus en de duivel en van typen mensen, goed of slecht. Bestia en de *Physiologus* behoorden in de middeleeuwen tot de meest populaire en didactische werken.⁸³

Het karakter van de *Physiologus* veranderde gedurende de twaalfde eeuw; het aantal hoofdstukken over wat we nu de bestia noemen werd meer dan verdubbeld. Het ontstaan van het Latijnse *Bestiarium* over de dierenwereld is een belangrijke modernisering en systematisering van de zoölogische kennis. De kern wordt gevormd door de Latijnse versie van de *Physiologus*, aangevuld met korte etymologische verklaringen van diernamen uit de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla.⁸⁴

⁷⁸ Gerritsen 2011, pp. 49-51.

⁷⁹ Gerritsen 2011, pp. 155-165. Einhorn 1998, p. 162.

⁸⁰ Voor een uitgebreide uiteenzetting over de 'ontdekking' (Scandinavische vissers kenden het dier al veel langer) van de narwal en de discussies tussen geleerden vanaf de zestiende eeuw verwijs ik kortheidshalve naar Gerritsen 2001, pp. 165-178.

⁸¹ Misschien vonden de concilievaders de voorstelling van de eenhoorn in de schoot van Maria onkuis? Zie: Gerritsen 2001, p. 152 en p. 217.

⁸² Debra Hassig, *Medieval bestiaries : text, image, ideology*, Cambridge 1995, p. xv.

⁸³ Hassig 1995, pp. xvi-xvii. McCulluch 1962, p. 15. De grote meerderheid van de niet-gemoraliseerde schepsels kwamen niet voor in de *Physiologus* maar werden aan de bestia toegevoegd gedurende de twaalfde en dertiende eeuw.

⁸⁴ Hassig 1995, pp. 5-6. Naast de *Physiologus* (de kerntekst van de bestia die ook de meeste morele lessen ervan bevat), de *Etymologiae* (door Isidorus in de zevende eeuw geschreven en de tweede belangrijke bron van de bestia) zijn andere bronnen de *Hexaameron* van Ambrosius van Milaan (over de zes dagen van de schepping, door Ambrosius geschreven in circa 380 en de *Bestiaire* van Guillaume le Clerc. De *Physiologus* en de *Hexaameron* waren zeer moraliserend. In de negende eeuw werd de *Etymologiae* voorzien van een moraliserend sausje door Rabanus Maurus in zijn *De universo*. Zie Hassig 1995, p. 6. In bestia werden ook klassieke bronnen geciteerd; het meest populaire voorbeeld hiervan is het door Solinus in de vroege derde

Het bestiarium werd een naslagwerk, waarin de hoofdstukken begonnen met een statische voorstelling van het dier.⁸⁵ De vroegst verlichte bestia worden gedateerd in de eerste decennia van de twaalfde eeuw en de productie ervan bereikte zijn hoogtepunt in de dertiende eeuw.⁸⁶ De meeste zijn vervaardigd door kloosters en kerkelijke instellingen.⁸⁷

In de meeste bestia worden twee dieren met een hoorn beschreven. De anonieme schrijver of samensteller van het Latijnse *Bestiarium* beschrijft zowel de eenhoorn, *unicornis*, die volgens hem in het Grieks *rhinoceros* heet, als een klein geitje of bokje dat alleen kan worden gevangen met behulp van een maagd bij wie hij in de schoot springt. Christus is in overdrachtelijke zin de eenhoorn. Het andere eenhoornige dier wordt *monoceros* genoemd, een gevaarlijk, brullend beest met het lichaam van een paard, poten als een olifant en de staart van een hert. Isidorus van Sevilla heeft de twee dieren in zijn *Etymologiae* samengevoegd.⁸⁸

Vanaf het tweede kwart van de dertiende eeuw werd de Latijnse *Physiologus* vertaald in diverse volkstalen en bereikte daardoor een groter publiek. Veel Latijnse bestia waren geïllustreerd, wat ook voor manuscripten in volkstalen gold. Misschien waren de bestia onder andere zo populair vanwege de illustraties (afb. 19, 20, 21 en 22).⁸⁹

Afb. 19. Eenhoorn en maagd in bestiarium
Oxford, Bodleian Library, MS. Bodley 602, fol. 14r.

Bron afbeelding: <http://bestiary.ca/manuscripts/manu1021.htm>, 4 juli 2016.

eeuw geschreven *Collectanea rerum memorabilium*, op basis van Plinius' *Naturalis historia*. Hassig 1995, p. 6. McCulluch 1962, p. 28.

⁸⁵ McCulluch 1962, pp. 34-35. Gerritsen 2011, p. 55. In de *Physiologus* eindigen de hoofdstukken met de miniaturen en bestaat de illuminatie veelal uit (verhalende) scènes.

⁸⁶ Vooral in Engeland waren bestia blijkbaar populair. De meeste bekende verlichte manuscripten zijn in Engeland vervaardigd. Gerritsen 2011, p. 55.

⁸⁷ Canterbury was een van de belangrijkste productiecentra. Gerritsen 2011, pp. 55-56. Volkstalige versies werden in stedelijke ateliers vervaardigd; zo werd de *Rijmbijbel* geschreven door Jacob van en verlicht door Michiel van der Borch. Zie: <http://www.meermann.nl/-/p-148>.

⁸⁸ Gerritsen 2011, pp. 57-58.

⁸⁹ McCulluch 1962, p. 45 en p. 70. Hassig 1995, p. 8.

Afb 20. Eenhoorn en maagd in Rochester bestiarius

British Library, Royal MS 12 F. xiii, fol. 49r.

Bron afbeelding: <http://bestiary.ca/beasts/beast140.htm>, 4 juli 2016.

Afb. 21. Ashmole Bestiarium
 Oxford, Bodleian Library, MS. Ashmole 1511, fol. 15v.
 Bron afbeelding: <http://bestiary.ca/manuscripts/manu556.htm>, 4 juli 2016.

Afb. 22. Bestiarium

c. De eenhoorn in de iconografie

Debra Hassig heeft onderzoek gedaan naar bestiaaria en margedecoratie.⁹⁰ Een aantal elementen wil ik hier noemen. Een klein deel van de afgebeelde beesten komt voor in verhalende afbeeldingen. De meerderheid bevat echter schepsels die geïsoleerd zijn afgebeeld, niet betrokken bij een waarneembaar verhaal. Hassig spreekt in dat geval van 'dierportretten'. Meestal zijn de dierportretten omkaderd, maar soms zijn het niet-omkaderde tekeningen of worden ze in de marge afgebeeld en vormen ze een pendant van de meer centrale afbeeldingen. Dierportretten kunnen ook als paren zijn afgebeeld, wanneer er sprake is van een gelijksoortige symboliek.⁹¹ Soms werden de dieren als groep in de marge afgebeeld op een wijze die impliceert dat de lezer of kijker de betekenis van het groeperen begreep op basis van zijn kennis van bestiaaria. Als voorbeeld geeft zij een groep afgebeelde dieren uit het bestiarium, te weten de eenhoorn, de leeuw en de olifant (afb. 23), die ieder een aspect van Christus symboliseren.

⁹⁰ Debra Hassig, 'Marginal Bestiaries', in: L.A.J.R. Houwen (red.), *Animals and the Symbolic in Mediaeval Art and Literature*, Groningen 1997 (Mediaevalia Groningana, XX), pp. 171-188.

⁹¹ Verhalende afbeeldingen stellen gebeurtenissen voor waarbij een dier betrokken is dat in de tekst wordt besproken, of ze stellen een actie of kenmerk voor dat wordt beschreven als typerend voor het betreffende dier. Hassig 1995, p. 11. Bij dierparen met soortgelijke symboliek spreekt Hassig van dubbelportretten. Hassig 1995, p. 10. Hassig 1997, p. 173.

Afb. 23. Olifant, Leeuw en Eenhoorn

Taymouth getijdenboek, London, British Library, MS Yates Thomson 13, fol. 188v.

Bron afbeelding : <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=29306>, 4 juli 2016.

De betekenis van teksten en afbeeldingen was soms zo bekend dat lezer de relatie begreep zonder de bijbehorende tekst.⁹² De afbeelding heeft dan vaak geen relatie met de begeleidende tekst of staat er zelfs totaal los van.⁹³ Was er misschien een lokale betekenis verbonden aan de eenhoorn, die bekend verondersteld werd in Utrecht?

De eenhoorn (en zijn hoorn) kan een scala aan betekenissen hebben. De eenhoorn zou symbool staan voor (de menswording van) Christus, als een dier dat kracht, wildheid en agressiviteit belichaamt maar ook onderworpenheid. Hoe de eenhoorn en zijn hoorn worden afgebeeld is afhankelijk van de culturele context en het gewenste effect.⁹⁴

⁹² Hassig 1997, pp. 174-175, ook noot 15 op p. 175: de eenhoorn, leeuw en olifant worden in de *Physiologus* alle geïnterpreteerd als dieren die verschillende aspecten van Christus symboliseren. Zie ook: Hassig 1997, pp. 187-188.

⁹³ Hassig 1995, pp. 13-14.

⁹⁴ Gerritsen 2011, p. 87.

De eenhoorn is vaak afgebeeld als de woeste monoceros (afb. 24)

Afb. 24. Monoceros

Aberdeen bestiarius, Aberdeen University Library MS 24, fol. 15r (detail).

Bron afbeelding: <https://www.abdn.ac.uk/bestiary/comment/15r.hti>, 4 juli 2016.

De eenhoorn afgebeeld in combinatie met de maagd (afb. 25)

Afb. 25. La dame à la licorne

Cluny, Musée du Moyen Âge (serie wandtapijten).

Bron afbeelding: <http://www.musee-moyenage.fr/collection/oeuvre/la-dame-a-la-licorne.html>, 20 juli 2016.

De eenhoorn gevangen door de jager(s) met behulp van een maagd (afb. 26)

Afb. 26. Eenhoorn met maagd en jager
Rochester bestiarius, British Library, Royal MS 12 F. xiii, fol. 10v.
Bron afbeelding: Londen British Library, 3 juli 2016.

De eenhoorn afgebeeld met zuiverende hoorn (afb. 27)⁹⁵

Afb. 27. Schets van een eenhoorn die zijn hoorn in het water steekt
Oxford, Ashmolean Museum, BB. 1059. Comm. Vinciana 70.
Bron afbeelding: Gerritsen 2011, p. 87.

De eenhoorn afgebeeld met alleen zijn hoofd en hoorn

In het *Pontificale van Sinte Marie* is een eenhoorn met alleen zijn hoofd afgebeeld. De enige andere soortgelijke afbeelding ben ik tegen gekomen als muurschildering in de St. Mariakerk in Denemarken, waar de eenhoorn met zijn bovenlijf uit een bloemblad komt, met een pendant schildering van het bovenlijf van een jonge vrouw die eveneens uit een bloemblad komt (afb. 28).⁹⁶ Hoewel de vrouw, met gevouwen handen als in gebed volgens Einhorn niet Maria maar wel een maagd voorstelt, bestond er blijkbaar een gangbare associatie tussen de eenhoorn en een maagd. De wandschildering dateert van 1460-1475 en kan dus niet als voorbeeld voor de Meester van Katharina van Kleef hebben gediend. Een frappant detail is wel dat deze schildering lijkt op margedecoratie (eventueel drôlerieën) die worden aangetroffen in handschriften, waarbij dieren, mensen of halffiguren uit bloembladen tevoorschijn komen.

⁹⁵ Zie voor meer voorbeelden van de eenhoorn met zijn reinigende hoorn: Einhorn 1998, pp. 414-417.

⁹⁶ Einhorn 1998, p. 439 met afbeelding (180) en toelichting (187). Einhorn geeft ook voorbeelden van de eenhoorn als randversiering, maar hierbij ben ik geen voorbeelden tegengekomen die lijken op de eenhoorn in het *Pontificale van Sinte Marie*. Einhorn 1998, pp. 558-563. Evenmin heb ik een voorbeeld kunnen vinden bij zijn bespreking van de eenhoorn als rijdier in drôlerieën (hoewel de eenhoorn in het *Pontificale* uiteraard niet is afgebeeld als rijdier). Einhorn 1998, pp. 544-546.

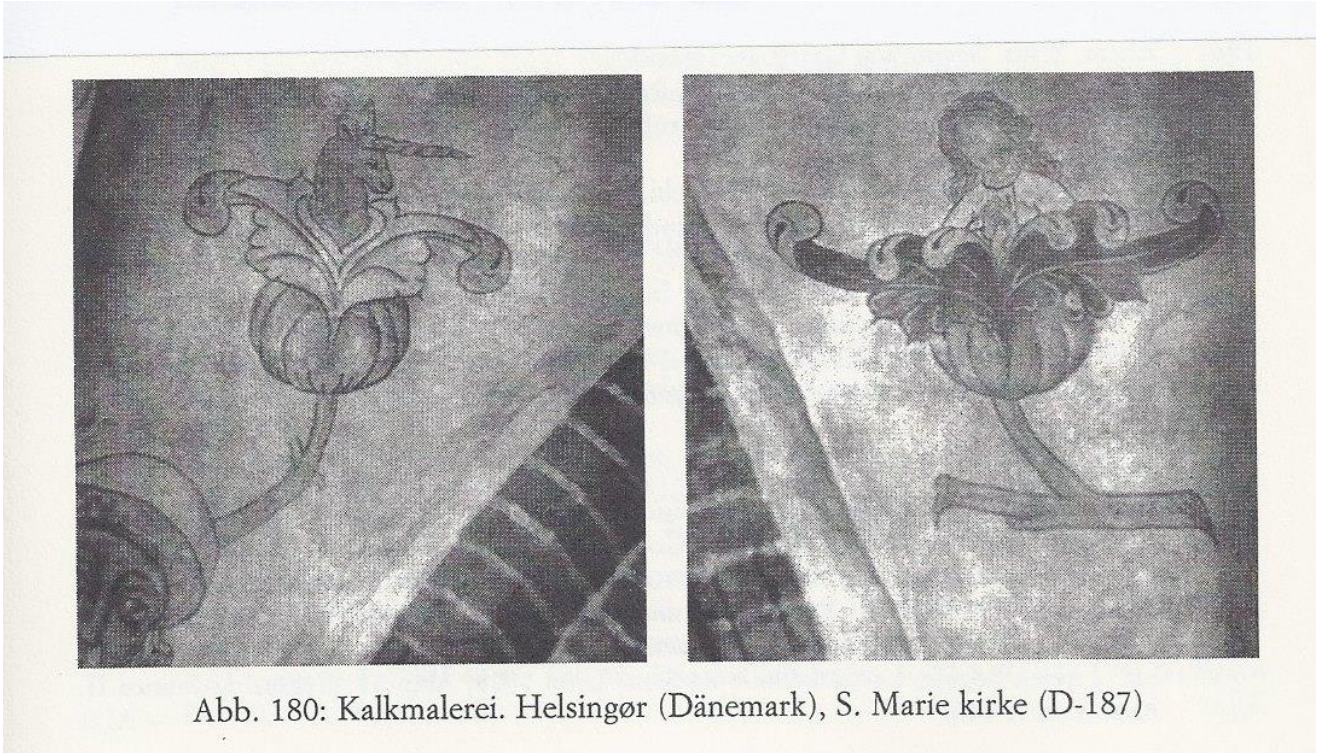

Abb. 180: Kalkmalerei. Helsingør (Dänemark), S. Marie kirke (D-187)

Afb. 28. Eenhoorn en maagd, beiden met het bovenlijf uit een bloemblad komend
 Met kalk geschilderde muurschildering, S. Maria kerk in Helsingør, Denemarken.
 Bron afbeelding: Einhorn 1998, p. 439.

d. De eenhoorn bij Jacob van Maerlant

Om in te zoomen op de iconografische traditie in de Noordelijke Nederlanden zal ik nu kort de eenhoorn bij Jacob van Maerlant bespreken. In de veertiende eeuw heeft Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme* geschreven, door de Koninklijke Bibliotheek Den Haag omschreven als een vroege voorloper van Wikipedia, met prachtige illustraties en voor het eerst in het Nederlands in plaats van Latijn.⁹⁷ Het eigen handschrift van Jacob van Maerlant is niet bewaard gebleven. Het handschrift in de Koninklijke Bibliotheek is van ongeveer 1340-1350 en bekend als Den Haag, KB, KA 16. (afb. 29). Het is gemaakt in Utrecht, wat blijkt uit een aantal versieringen. Wie het geschreven en

⁹⁷ Jacob van Maerlant (ca. 1235-ca. 1300) was een koster uit de buurt van Brugge, Vlaanderen. Hij vestigde zich in Maerlant, op het eiland Voorne, waar hij Nicolaas van Cats diende, een adellijke heer die grote delen van Zeeland bestuurde. Van Cats gaf Maerlant opdracht om een boek te schrijven met alle beschikbare kennis over de natuur. Zie: <https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/der-naturen-bloeme-jacob-van-maerlant>.

Afb. 29. Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (vervaardigd in Utrecht, ca. 1340-1350). Den Haag, KB, KA 16. Bron afbeelding: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 20 augustus 2016.

gedecoreerd hebben is niet bekend. Een ander exemplaar, in het bezit van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag, van *Der naturen bloeme* (Den Haag, KB, 76 E 4) is ongeveer honderd jaar later gekopieerd naar KA 16 en daarmee een 'tijdgenoot' van het Pontificale.

In beide handschriften is de eenhoorn afgebeeld als woeste monoceros (afb. 30 en 31).⁹⁸

Afb. 30. Dierportret van Monoceros
Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (vervaardigd in Utrecht, ca. 1340-1350). Den Haag, KB, KA 16, fol. 71r (detail).
Bron afbeelding: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 4 juli 2016.

⁹⁸ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 16. Utrecht, ca. 1340-1350. Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme*. Zie: <https://www.kb.nl/themas/middeleeuwen/der-naturen-bloeme-jacob-van-maerlant>.

Afb. 31. Monoceros

Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (vervaardigd in Utrecht, ca. 1450-1500). Den Haag, KB, 76 E 4, fol. 34r (detail).
Bron afbeelding: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 4 juli 2016.

Ook de eenhoorn met maagd is door Van Maerlant afgebeeld in *Der naturen bloeme* (afb. 32 en 33).

Bij alle vier afbeeldingen (afb. 30 t/m 33) heeft de eenhoorn een gedraaide hoorn, wat in het *Pontificale van Sinte Marie* ook het geval is.

Afb. 32. Eenhoorn met maagd

Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (vervaardigd in Utrecht, ca. 1340-1350). Den Haag, KB, KA 16, fol. 63r (detail).
Bron afbeelding: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 20 augustus 2016.

Afb. 33. Eenhoorn met maagd
 Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (vervaardigd in Utrecht, ca. 1450-1500). Den Haag, KB, 76 E 4, fol. 20v (detail).
 Bron afbeelding: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 4 juli 2016.

Een eenhoorn in pentekening is eveneens met gedraaide hoorn afgebeeld (afb. 34).

Afb. 34. Eenhoorn in pentekening
 Het boek der natuur (1995)– Jacob van Maerlant, editie Peter Burger.
 Bron afbeelding: http://www.dbnl.org/tekst/maer002dern03_01/maer002dern03_01_0003.php, 20 augustus 2016.

e. Het hert in de iconografie

Aangezien in het *Pontificale van Sinte Marie* op het openingsblad naast de eenhoorn een hert (afb. 35) is afgebeeld en de dieren symbolisch verwant zijn, bespreek ik hier kort ook het hert.

Afb. 35. Hertenkop in het *Pontificale van Sinte Marie* (in pen getekend in de rechtermarge) Universiteitsbibliotheek Utrecht, Ms 400, fol. 12r (detail).
Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 28 juni 2016.

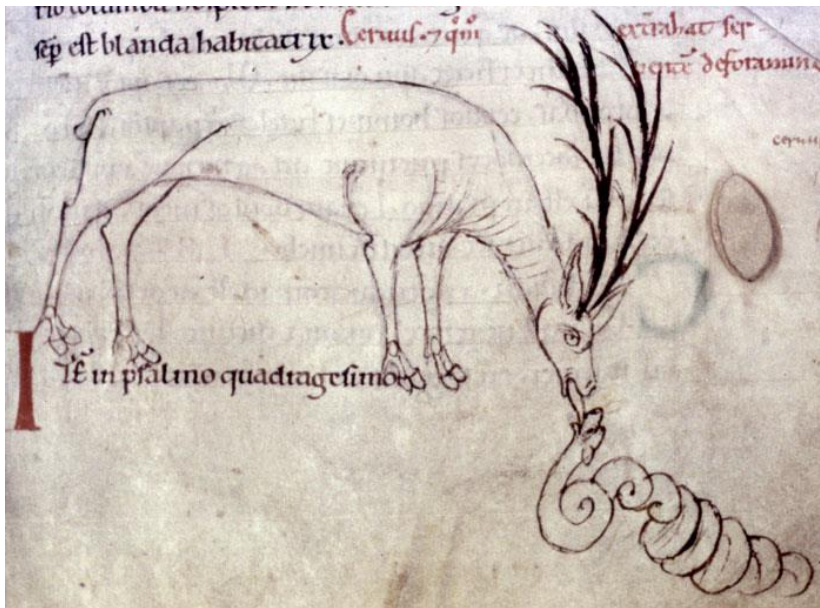
In de Klassieke Oudheid had het hert geen best imago, maar dat veranderde in de *Physiologus*. Het dier werd symbool voor het ultieme goede, van Christus zelf. In de *Physiologus* veranderde ook zijn relatie met de slang om meer in overeenstemming te komen met de Christelijk moraal.⁹⁹ Vanaf de *Physiologus* symboliseert het hert Christus, die de duivel-draak vernietigde. De draak is de grootste van alle slangen of dieren op aarde.¹⁰⁰ Het hert is de vijand van de slang en wordt vaak afgebeeld met de slang. Als het hert weet waar de slang is, vult het zijn mond met water, spuit een straal in het hol van de slang en trekt hem er met behulp van zijn neusvleugels uit. Het hert vertrapt hem vervolgens onder zijn poten tot de slang dood is. Christus (het hert) heeft de duivel (de slang) overwonnen.¹⁰¹ In een andere versie trekt het hert de slang uit zijn schuilplaats, eet hem op (afb. 36 en 37), en gaat vervolgens, vanwege het gif, naar water om zichzelf te zuiveren. Daar drinkt het hert veel water en komt daardoor het gif te boven. Het hert werpt zijn hoorns af en is hernieuwd.¹⁰² Deze laatste karakteristiek van het hert, het opeten van de slang en het zichzelf daarna

⁹⁹ Hassig 1995, p. 40.

¹⁰⁰ McCulluch 1962, p. 112.

¹⁰¹ McCulluch 1962, pp. 172-173.

¹⁰² McCulluch 1962, p. 172. het hert wordt vaak afgebeeld met zijn vijand, de slang, en regelmatig ook in een 'dubbelscène', waarbij hij tegelijkertijd lijkt te drinken uit een stroom; zie McCulluch 1962, p. 174. Ook: Hassig 1995, pp. 40-41.

Afb. 36. Hert dat de slang opeet
 Bestiarium, Oxford, Bodleian Library, MS. Laud Misc. 247, Folio 160r.
 Bron afbeelding: <http://bestiary.ca/beasts/beastgallery162.htm#> d.d. 4 juli 2016.

Afb. 37. Hert dat de slang opeet in bestiarium van Philippe de Thaon (dertiende eeuw)
 Oxford, Merton College Library, MS. 249, fol. 7r.
 Bron afbeelding: <http://bestiary.ca/beasts/beastgallery162.htm#>, 20 augustus 2016.

zuiveren van het gif, is mogelijkwerwijs van belang voor het *Pontificale van Sinte Marie*. Ik kom hierop terug in hoofdstuk 6.d.

In *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant is het hert als dierportret en solitair, zonder slang, afgebeeld (afb. 38 en 39), wat ook past in de iconografische traditie van het hert (afb. 40).

Afb. 38. Hert met lange hoorns in miniatuur over een kolom
 Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (vervaardigd in Utrecht, ca. 1340-1350). Den Haag, KB, KA 16, fol. 52r.
 Bron afbeelding: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 20 augustus 2016.

Afb. 39. Hert met lange hoorns
 Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (vervaardigd in Utrecht 1450-1500). Den Haag, KB, 76 E 4, Folio 14v.
 Bron afbeelding: <http://bestiary.ca/beasts/beastgallery162.htm#>, 20 augustus 2016.

Afb. 40. Hert als dierportret in Ashmole bestiaryum
 Oxford, Bodleian Library, MS. Ashmole 1462, fol. 49r.
 Bron afbeelding: <http://bestiary.ca/beasts/beastgallery162.htm#>, 4 juli 2016.

5. Margedecoratie en penwerk

a. Verluchting van handschriften en decoratiehiërarchie

Sinds de dertiende eeuw werd de decoratie van middeleeuwse handschriften in twee verschillende technieken uitgevoerd: enerzijds de geschilderde verluchting, die werd aangebracht met een penseel in dekverf, anderzijds de penwerkversiering die met een pen in inkt werd uitgevoerd.¹⁰³

De geschilderde verluchting, die gebruik maakte van kostbaarder materialen, vormde ten opzichte van het penwerk het hogere niveau en was vaak bestemd voor openingsbladzijden en belangrijke onderdelen, terwijl de kleinere teksteenheden een vaak puur decoratieve penwerkdecoratie kregen. In alle gevallen werd de hiërarchie binnen de tekst aangegeven door het verschil in grootte van de initialen en de omvang van de daarbij behorende margedecoratie.¹⁰⁴ Miniaturen zijn geschilderde voorstellingen en bevinden zich helemaal bovenaan in de hiërarchie. Ze kunnen zo groot zijn als de hele bladspiegel of bijvoorbeeld een of meerdere kolommen beslaan (afb. 41). Aangezien de enige miniatuur in het *Pontificale van Sinte Marie* verdwenen is, laat ik miniaturen hier buiten beschouwing. Het echelon onder de miniaturen wordt gevormd door de gehistorieerde initialen (afb. 42), gevolgd door gedecoreerde initialen (afb. 41), soms voorzien van motieven van mensen, dieren,

¹⁰³ Anne S. Korteweg, 'Inleiding', *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*, Anne S. Korteweg (red.), tent.cat. Zutphen (Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek) 1992, p. 11.

¹⁰⁴ Korteweg 1992, pp. 11-12. Er waren ook kostbaar uitgevoerde handschriften waarin de gehele decoratie geschilderd was, zoals er ook handschriften zijn met alleen penwerkversiering

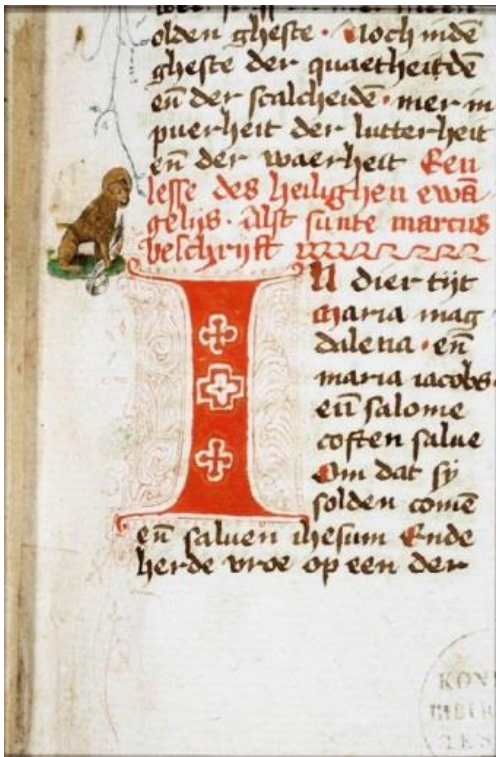
Afb. 41. Miniatuur over een kolom met linksonder een gedecoreerde initiaal
 Jacob van Maerlant, *Rijmbijbel* (1271/1332). Den Haag, Museum Meermanno (10 B 021), fol. 8r.¹⁰⁵
 Bron afbeelding: Museum Meermanno, 12 juli 2016.

Afb. 42. Gehistorieerde initiaal
 Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, fol. 24v (detail).
 Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

¹⁰⁵ De Rijmbijbel is in 1271 geschreven door Jacob van Maerlant en in 1443 verlicht door Michiel van der Borch uit Utrecht. Zie: <http://www.meermanno.nl/-/p-148>.

planten en siermotieven. De initialen liepen soms uit in een staaf, soms werden ze op verschillende manieren met de margedecoratie verbonden (afb. 43).¹⁰⁶

Afb. 43. Initiaal en randversiering
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 12, fol. 1r.
Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

b. Margedecoratie en decoratiehiërarchie

Margedecoratie was aanvankelijk bedoeld om – in het verlengde van de gehistorieerde of gedecoreerde initiaal – duidelijk te maken hoe de inhoud was ingedeeld. Hoe belangrijker de inhoud, hoe groter de initiaal werd weergegeven, waarbij de financiën van de opdrachtgever ook een rol speelde. De structuur van een tekst werd in middeleeuwse handschriften dus visueel duidelijk gemaakt door het aanbrengen van gedecoreerde initialen en een eventueel daarbij behorende versiering in de marge. Samen met de in rood uitgevoerde rubrieken (titels en opschriften), paragraaftekens en leestekens splitsten ze de tekst op in voor de lezer meer toegankelijke onderdelen (afb. 44).¹⁰⁷

¹⁰⁶ Proske-van Heerdt 1992, p. 35.

¹⁰⁷ Anne Margreet W. As-Vijvers, 'De marge uitgelicht: randversiering bij de Meester van Katharina van Kleef', *De hand van de meester. Het Getijdenboek van Katharina van Kleef*, Anne Margreet W. As-Vijvers (red.) Nijmegen 2009, p. 45. Korteweg 1992, pp. 11-12. In de schriftspiegel (het beschreven deel van een blad) bevond zich gewoonlijk een initiaal en de randversiering werd op een of meer marges om de initiaal heen aangebracht.

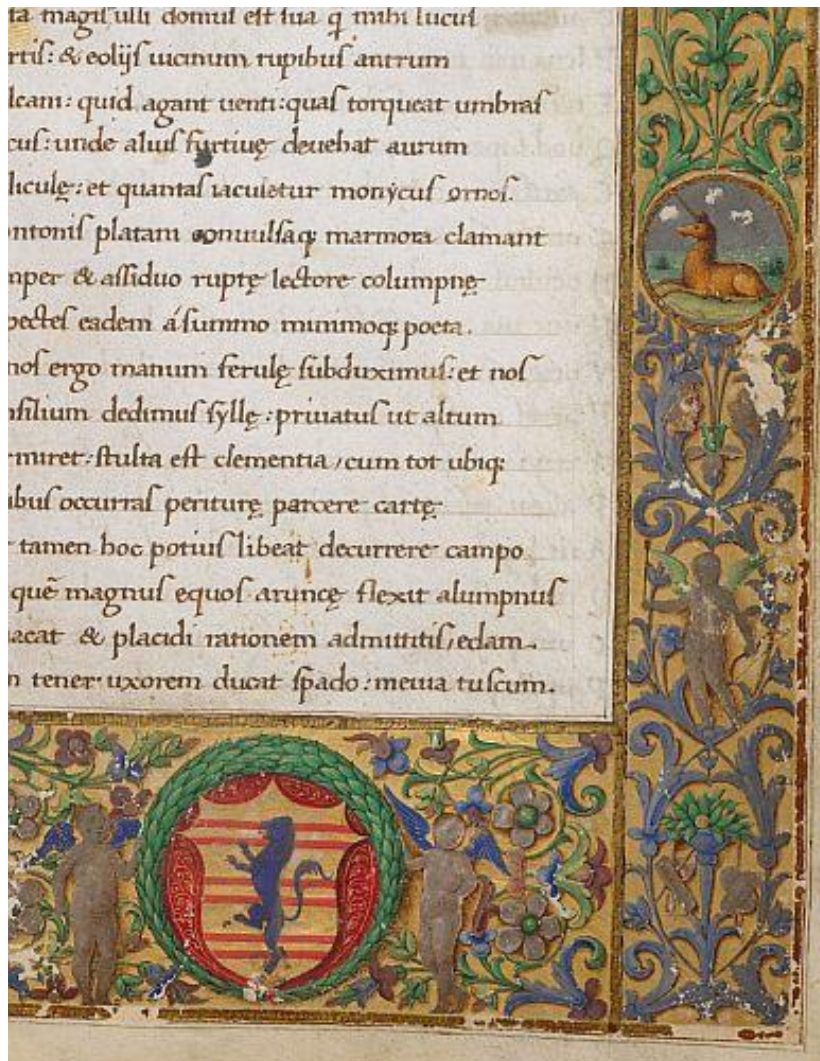

Afb 44. Gehistorieerde initiaal en margedecoratie met staaf, acanthusbladeren en drôlerie
 Utrecht, Universiteitsbibliotheek Hs. 400, f. 14v.
 Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

De financiële middelen van de opdrachtgever bepaalden de kostbaarheid van de illuminatie en de daarmee samenhangende omvang van de versiering. Het aantal hiërarchische niveaus in de decoratie werd mede bepaald door de aard van de tekst (afb. 45). Randversiering was meestal geen losstaand verschijnsel, maar trad in principe slechts op in verbinding met een initiaal of miniatuur. Marge en initiaal vormden dus een eenheid.¹⁰⁸ Bij een luxeboek reserveerde men het penwerk voor de minst belangrijke initialen. De verschillende niveaus in de versiering maakten het gemakkelijk om dat gedeelte dat de lezer wilde lezen, te vinden.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Korteweg 1992, p. 11.

¹⁰⁹ Zo zijn in het *getijdenboek van Katharina van Kleef* de initialen op het laagste tekstniveau één regel hoog en rondom voorzien van een klein beetje penwerk. Als een dergelijk initiaal tegen de linkerkantlijn staat, waaiert het penwerk over de marges uit. Zie: Een trapje hoger in de decoratiehiërarchie zijn de initialen drie regels hoog en werden ze altijd vooraan de regel geplaatst. Deze letters waren uitgevoerd in bladgoud en stonden op een geschilderd veld. Vanaf de initialen liep een gouden staaf naar boven en beneden, waaraan gekleurde bladeren waren gehecht die lijken op de acanthusplant. De meeste bladzijden in het *getijdenboek van Katharina van Kleef* zijn op die manier gedecoreerd. Op het een na hoogste tekstniveau bleef de initiaal drie

Afb. 45. Eenhoorn rechtsboven in de randviering
British Library, Ms. Burney 190, fol. 2r (detail).

Bron afbeelding: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=3737>, 12 juli 2016.

c. Penwerk

Penwerk is in de dertiende eeuw in Frankrijk ontstaan tezamen met de geschilderde margedecoratie en bereikte in de vijftiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden een uitzonderlijk hoog niveau met rijke vormen, een fantasievolle verscheidenheid en een hoge kwaliteit. Penwerk heeft zich hier ontwikkeld tot een volwaardige boekdecoratie naast geschilderde margedecoratie. Net als geschilderde decoraties was de stijl van penwerk zeer sterk lokaal gebonden, wat het lokaliseren en

regels hoog, maar verdween de staaf. De randversiering omsloot nu de gehele tekst en de bijbehorende illustraties die de halve bladzijde in beslag namen. Deze randen werden bevolkt door menselijke en fantastische wezens. Helemaal bovenin de decoratiehiërarchie gebruikte men beide zijden van het openliggende boek. As-Vijvers 2009, pp. 45-48.

dateren van manuscripten vergemakkelijkt.¹¹⁰ De omvang van het penwerk hing af van de grootte van de initiaal, zijn plaats in de hiërarchie en het decoratieprogramma van het handschrift.¹¹¹

Utrechts penwerk

Gisela Gerritsen-Geywitz heeft veel onderzoek gedaan naar Utrechts penwerk, zowel dat van de veertiende als de vijftiende eeuw; zij onderscheidt de volgende kenmerken. De veertiende eeuw onderscheidt zich van de vijftiende in de eerste plaats doordat er over het algemeen minder handschriften zijn overgeleverd en doordat het percentage in Utrecht gelokaliseerde handschriften kleiner is.¹¹² In de veertiende eeuw bestonden er tussen penwerk uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden grote overeenkomsten.¹¹³ Toch zijn er veertiende-eeuwse kenmerken van Utrechts penwerk te onderscheiden.¹¹⁴ De motieven die voor Utrecht karakteristiek zijn worden in telkens wisselende samenstelling aangetroffen en vormen volgens Gerritsen-Geywitz een soort vlechtwerk

¹¹⁰ Korteweg 1992, p. 9.

¹¹¹ Korteweg, pp. 12-13. De prominente rol die de zwarte inkt bij motiefjes soms ook in de marge speelde, geeft nogal eens aanleiding tot het misverstand dat we hier te maken zouden hebben met penwerk. Dit misverstand wordt nog versterkt doordat ook bij penwerk soms van goud gebruik werd gemaakt. Er is echter een fundamenteel verschil, zowel in techniek als in niveau, tussen de decoratie die wordt aangeduid met penwerk en deze versiering die weliswaar gebruik maakt van zwarte inkt maar gewoon een onderdeel is van geschilderde decoratie. De enige twee overeenkomsten tussen penwerk en de daarbij behorende initialen enerzijds en geschilderde versiering anderzijds zijn dat beide gebruik maken van dekverf en van inktlijnen. Penwerkversiering werkt echter primair met de kleuren rood en blauw, zowel voor de in dekverf uitgevoerde initialen als voor de met inkt aangebrachte lijnen. In penwerk werd bijna nooit gebruik gemaakt van zwarte lijnen en de kleur zwart werd hoogstens toegepast voor schaduwwerking in een initiaal. Zwarte inkt werd echter veelal gebruikt als een soort basismateriaal voor geschilderde versiering, waarbij het steeds een min of meer ondergeschikte rol speelde, in de vorm van ranken die de geschilderde bloemen en bladeren dragen en van vulmotiefjes in de achtergrond. Dat ook kleinere motiefjes, zoals margrietjes en blaadjes, onderdeel waren van de geschilderde versiering blijkt uit het feit dat zij steeds voorkwamen als losse motieven bij geschilderde initialen (gedecoreerd of gehistorieerd) en miniaturen, maar nooit bij penwerk. Zie: Korteweg 1992, p. 18.

¹¹² Gisela Gerritsen-Geywitz, 'Veertiende-eeuws Utrechts Penwerk', *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*, H. van den Braber e.a. (red.), Zutphen 2007 (Bijdrage tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, Nieuwe Reeks, VIII), pp. 104-107. Zij heeft onderzoek gedaan bij onder meer een aantal (rechts)boeken, in het Utrechts Archief, en liturgische handschriften, te vinden in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Zij is in haar onderzoek overigens geen verluchte handschriften tegengekomen die niet in Utrecht vervaardigd waren en zij gaat ervan uit dat Utrecht het enige centrum voor handschriften van de Noordelijke Nederlanden was.

¹¹³ Gerritsen-Geywitz 2007, p. 112. Overigens benadrukt zij dat er in andere delen van de Nederlanden handschriften zijn ontstaan met een zeer bescheiden penwerkdecoratie en dat er handschriften zijn die (nog) niet als Utrechts zijn gekwalificeerd, maar wel penwerkovereenkomsten vertonen met uit Utrecht afkomstige handschriften. Zie haar noten 34 en 35 op p. 112.

¹¹⁴ Op basis van handschriften met penwerk dat professioneel is aangebracht en voldoende distinctief (niet te eenvoudig) is kunnen veertiende eeuwse kenmerken worden onderscheiden. Vijftiende-eeuwse penwerk vertoont een grote rijkdom aan vormen en diversiteit en dat maakt het gemakkelijker om handschriften te lokaliseren. Doordat bepaalde kenmerken op meerdere plaatsen in de Nederlanden voorkomen, wordt lokalisering weliswaar bemoeilijkt, maar sinds de jaren 1990 wordt herkomstbepaling voor de vijftiende en soms ook voor de veertiende eeuw op basis van penwerk met succes toegepast. Zie: Gerritsen-Geywitz 2007, p. 104.

dat alle handschriften met elkaar verbindt, dat in zijn geheel kenmerkend is voor het Utrechtse penwerk in de veertiende eeuw.¹¹⁵

In de vijftiende eeuw zien we dezelfde kenmerken, soms verder ontwikkeld, terug. Algemene kenmerken zijn het Utrechts draakje (afb. 42), initialen met bundels, in de marge uitwaaiende lijnen, die naar elkaar toelopen, elkaar omsluiten en uitlopen in een krul. Sommige lijnen vormen een langgerekte lus, her en der gevuld met een klein krulletje. Tussenruimten worden opgevuld met stipjes, streepjes, sterren of een eenvoudige bloem.¹¹⁶ Zie de afbeeldingen 46, 47, 48 en 49 als voorbeelden.

Afb. 46. Penwerk en Utrechtse draakjes in initiaal en ook links- en rechtsboven van initiaal, ca. 1400 Utrecht, Universiteitsbibliotheek Hs. 125, fol. 3r (detail).

Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

¹¹⁵ Gerritsen-Geywitz 2007, p. 112.

¹¹⁶ Gisela Gerritsen-Geywitz, Utrecht 1425-1500', in: Anne S. Korteweg (red.), *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*, tent.cat. Zutphen (Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek) 1992, pp. 42-55.

Afb. 47. Utrechts penwerk. Getijdenboek, geïllumineerd door de Meester van Zweder van Culemborg, jaren dertig vijftiende eeuw.

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 1037, f. 96v.

Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

Afb. 48. Utrechts penwerk. Getijdenboek, geïllumineerd door de Meester van Zweder van Culemborg, jaren dertig vijftiende eeuw.

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 1037, fol. 11r.

Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

Afb. 49. Margedecoratie en Utrechts penwerk. Getijdenboek van Katharina van Kleef, geïllustreerd door de Meester van Katharina van Kleef, circa 1440.

New York, Morgan Library & Museum, Ms. M. 945, fol. 10v en 11r.

Bron afbeelding: Morgan Library & Museum New York, 12 juli 2016.

d. Drôlerieën

Margedecoratie maakte de tekststructuur zichtbaar, maar het kijkplezier was net zo belangrijk. De betekenis van teksten en miniaturen konden door middel van margedecoratie van aanvullingen of commentaar worden voorzien. Soms lag het verband voor de hand (afb. 50), maar vaker was de wisselwerking gecompliceerder (afb. 51) of was er geen aanwijsbaar verband.¹¹⁷ In de marge

¹¹⁷ As-Vijvers 2009, p. 48. Er bestond overigens, vooral in de vijftiende eeuw, ook aquarelachtige illustratie en, vooral bij de Bourgondiërs, grisailles.

Afb. 50. In de gehistorieerde initiaal bereidt de bisschop zich voor op de mis door middel van het wassen van de handen en als decoratie tussen de twee tekstkolommen in is een man toegevoegd die, op een trap staand, de klokken beiert, waarmee de gelovigen worden opgeroepen naar de mis te komen. Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 400, fol. 1r (detail). Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek, 12 juli 2016.

Afb. 51. In de rechtermarge, met pen getekend, bevinden zich onder meer een eenhoorn en een hert. Bij deze margedecoratie is het verband met de gehistorieerde initiaal, de voorbereiding voor de mis door de bisschop, gecompliceerder. Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs 400, fol. 1r (detail). Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek, 12 juli 2016.

verschenen regelmatig drôlerieën tussen de acanthusbladeren: draken en monsters, vogels en dieren, jagers, muzikanten en allerlei andere figuren, die elkaar belagen of absurditeiten uithalen

(afb. 52).¹¹⁸ De werkwijze van de middeleeuwse verluchters – het steeds weer aanpassen van modellen – beïnvloedde niet alleen de vorm, maar ook de betekenis van de marginale motieven.¹¹⁹

In het *Pontificale van Sinte Marie* komen ook drôlerieën voor, gekkigheden in de marge die niet altijd iets met de tekst te maken hebben. Deze bevinden zich op de pagina's met de gehistorieerde initialen.¹²⁰ Ik kom hierop terug in hoofdstuk 6.d.

Afb. 52. Aapje met hoepel
Utrecht Universiteitsbibliotheek, Ms. 400, fol. 17r.
Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 12 juli 2016.

6. De Meester van Katharina van Kleef

a. Wie was de Meester van Katharina van Kleef

De Noord-Nederlandse Meester van Katharina van Kleef was een anonieme verluchter die is genoemd naar zijn beroemdste werk, *Het getijdenboek van Katharina van Kleef*, gedateerd circa

¹¹⁸ As-Vijvers 2009, p. 47.

¹¹⁹ Zo benutten zowel Willem Vrelant (in het *Montfoort-getijdenboek*) als de Antwerpse miniaturist Lieven van Lathem (die talrijke randversieringen bijdroeg aan het *getijdenboek van Willem Lochorst*, voorheen bekend onder de naam het Van Sevichveld-Sael getijdenboek) modellen die tot het repertoire van de Meester van Katharina van Kleef behoorden. Als voorbeeld geeft As-Vijvers het afbeelden van bijenkorven, die zij in het *getijdenboek van Katharina van Kleef* (Ms. M. 945, fol. 20r) als een symbolische verwijzing naar de onbevleete ontvangenis interpreteert. Maar in het *getijdenboek van Katharina van Lochorst* zijn de bijen een toonbeeld van een welopgevoed, hardwerkend volk, geleid door een zachtmoedige koning en zouden ze gezien kunnen worden als verwijzing naar het volmaakte koningschap van Jezus, die tijdens het Laatste Avondmaal de eucharistie instelde. As-Vijvers 2009, pp. 55-57.

¹²⁰ <http://bc.library.uu.nl/nl/een-controversieel-pontificale.html>, 12 juli 2016.

1440, dat hij maakte in opdracht van Katharina van Kleef, hertogin van Gelre en Gravin van Zutphen (1417-1476). Hij was actief in Utrecht tussen circa 1430 en 1460.¹²¹

Gedurende langere tijd hebben deskundigen zich afgevraagd of er sprake van één Meester of van meerdere Meesters van Katharina van Kleef. Om antwoord te geven op die vraag stelt Anne Korteweg dat daarbij niet alleen gekeken moet worden naar stijl maar ook naar het bestaan, de werkwijze en structuur van ateliers en naar de organisatie van boekproductie in het algemeen. De Meester van Katharina van Kleef werkte in Utrecht, dé stad van de Noord-Nederlandse boekverluchting in de late Middeleeuwen. Uit onderzoek is gebleken dat deze meester in vele gevallen een ondergeschikte rol speelde en dat er sprake was van ad hoc vorming van teams op basis van kwaliteit in plaats van een hiërarchische situatie.¹²² Een van de belangrijkste uitkomsten van de studie naar middeleeuwse boekproductie was dat er geen grote ateliers met meerdere assistenten of leerlingen waren. Abusievelijk was de parallel met de indeling en werkwijze van de scriptoria van kloosters en schilderateliers doorgetrokken naar de lekenverluchters. Lekenateliers waren echter eenmanszaakjes. In steden als Parijs, Londen en Utrecht woonden en werkten degenen die betrokken waren bij de boekproductie geconcentreerd in een à twee straten. In Londen deden zij dat in krappe ruimtes en was het werkgedeelte naar schatting drie à vier meter, wat voldoende was voor een meester met maximaal een assistent of leerling. Een huisvestingssituatie die in een kleine stad als Utrecht niet veel anders zal zijn geweest.¹²³ Doordat de boekproducenten vlak bij elkaar werkten, was het gemakkelijk om ad hoc teams te vormen. Voor iedere opdracht werd een nieuw team gevormd, waarbij iedereen zijn eigen rol en expertise had en de werkzaamheden in zijn eigen werkplaats verrichtte.¹²⁴ Een meester-illuminator met een permanente assistent en een leerling kon

¹²¹ Willem P. Gerritsen, 'Meditation, Memory, and Marginal Decoration in the Book of Hours of Catharine of Cleves', *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*, H. van den Braber e.a. (red.), Zutphen 2007 (Bijdrage tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, Nieuwe Reeks, VIII), p. 91. Claudine A. Chavannes-Mazel, 'De artistieke wereld van de Meester van Katharina van Kleef', *De hand van de meester. Het Getijdenboek van Katharina van Kleef*, Anne Margreet W. As-Vijvers (red.) Nijmegen 2009, pp. 27-29 en p. 41.

¹²² Anne S. Korteweg, 'The Master of Catherine of Cleves: Unique Genius or Teamwork?', *The hours of Catherine of Cleves. Devotion, demons and daily life in the fifteenth century*, Rob Dücker en Ruud Priem (red.), tent.cat. Nijmegen (Museum Het Valkhof) 2009, pp. 45-47 en p. 53.

¹²³ Korteweg 2009, p. 49. Bij de boekproductie waren perkamentmakers, kopiisten, verluchters en boekbinders betrokken. De verluchters in Utrecht behoorden tot het Zadelarsgilde, gevestigd in de Mariastraat. Hun archieven zijn grotendeels verloren gegaan, maar ook de Buurspraakboeken, die nieuwe burgers registreerden die zich tussen 1385 en 1579 (de vroegere Buurspraakboeken zijn verloren gegaan) in Utrecht hebben gevestigd. Van sommigen is ook hun beroep vermeld. Het archief van het Zadelarsgilde is verloren gegaan, hoewel er deels nog wel latere kopieën zijn bewaard. Dorine Proske-van Heerdt, 'Utrecht 1395-1425', in: Anne S. Korteweg (red.), *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*, tent.cat. Zutphen (Rijksmuseum Meermannano-Westreenianum/Museum van het Boek) 1992, p. 33. Van der Horst 1989, pp. ix en x.

¹²⁴ Korteweg 2009, p. 49 en p. 53. Assistenten en leerlingen werkten in de stijl van de meester; soms illumineerde de meester alleen de belangrijkste delen. Dit bemoeilijkt de identificatie van de verschillende verluchters.

over een periode van dertig jaar een behoorlijke productie leveren. Op grond hiervan kan de conclusie ten aanzien van de Meester van Katharina van Kleef worden getrokken dat het absoluut niet noodzakelijk is dat hij een groot atelier leidde om zijn productie te verklaren.¹²⁵ De meester werkte samen met collega's als hij onder tijdsdruk stond. Volgens Anne Korteweg stond de meester als ambachtsman op hetzelfde niveau als zijn collega's in Utrecht, maar als kunstenaar was hij een uniek genie die zich in de eerste jaren van zijn carrière snel ontwikkelde. In latere jaren breidde hij zijn eenmansatelier uit met een, als leerling door hem opgeleide, partner die een goede illuminator was maar zich niet kon meten met de meester zelf.¹²⁶

b. Zijn oeuvre

Op dit moment wordt de illuminatie van vijftien manuscripten aan de Meester van Katharina van Kleef toegeschreven. Het oudste manuscript waarin zijn hand wordt herkend is het *Greiffenklau Missaal*, dat tussen 1430 en 1435 is gedateerd.¹²⁷ Het laatste manuscript dat hij mede heeft geïllumineerd is het *getijdenboek van Willem van Lochorst*, dat waarschijnlijk rond 1460 werd voltooid.¹²⁸ Het beroemde *getijdenboek van Katharina van Kleef* wordt gedateerd rond 1440.¹²⁹

Anne Korteweg deelt zijn oeuvre, afhankelijk van zijn rol in de productie, in drie categorieën in. In de eerste categorie heeft hij een serie miniaturen op losse bladen aangeleverd, die later zijn ingevoegd.¹³⁰ In de tweede categorie bracht hij miniaturen of tekeningen en margedecoratie aan, hetzij alleen, hetzij in samenwerking met anderen. In de derde categorie was hij verantwoordelijk voor de totale illuminatie, waarbij hij soms samenwerkte met een tweede verluchter.¹³¹

De illuminatie van het *Pontificale van Sinte Marie* wordt door Anne Korteweg ingedeeld bij de tweede categorie. Hij was hier de enige verluchter. Hij heeft voor het Pontificale 21 gehistorieerde initialen en een paginagrote miniatuur vervaardigd. De miniatuur en ook zes pagina's met initialen

¹²⁵ Korteweg 2009, pp. 49-50. Anne Korteweg baseert zich op een studie van Anne van Buren in 1999 een studie met betrekking tot Willem Vrelant, werkzaam in Utrecht, globaal in dezelfde periode als de Meester van Katharina van Kleef, en Brugge.

¹²⁶ Korteweg 2009, p. 69.

¹²⁷ Het *Greiffenklau Missaal* (ms. W. 174) bevindt zich in Baltimore, Walters Art Gallery.

¹²⁸ Het *getijdenboek van Willem van Lochorst* (Ms. 10 F 50) was voorheen bekend als het 'Van Sevichveld-Sael getijdenboek' en bevindt zich in het Museum Meermanno, Den Haag.

¹²⁹ Gerritsen 2007, pp. 91-92. Korteweg 2009, p. 59. Het *getijdenboek van Katharina van Kleef* (twee samengevoegde manuscripten Ms. M. 945 en Ms. M. 917) bevindt zich in het Morgan Library & Museum, New York. Het niet-complete getijdenboek M 917 is in 1963 door de Morgan Library aangekocht en bestaat uit 164 bladen en M 945, bestaande uit 193 bladen, is door de Morgan Library & Museum in 1970 gekocht, waarna de twee delen zijn samengevoegd. Een derde deel van het manuscript, dat elf miniaturen bevat, is nog zoek.

¹³⁰ Korteweg 2009, p. 54. Een voorbeeld van deze categorie is het *getijdenboek van Katharina van Lochorst* (Ms. 530), dat zich bevindt in het Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kunstgeschichte, Münster.

¹³¹ Korteweg 2009, pp. 53-54, p. 59 en p. 62. Een eerste voorbeeld van de derde categorie is het *getijdenboek van Katharina van Kleef*. De meester was verantwoordelijk voor alle decoratie, zowel de miniaturen als het penwerk. Ook in het *getijdenboek van Willem van Lochorst* heeft de Meester van Katharina van Kleef alle miniaturen en gehistorieerde initialen zelf vervaardigd. Hij heeft wel met een andere verluchter samengewerkt voor de tekstpagina's.

zijn verloren gegaan. Eerst is eenvoudig penwerk aangebracht, daarna de illuminatie door de Meester van Katharina van Kleef.¹³² Een frappant detail van het *getijdenboek van Willem van Lochorst* vormen volgens Anne Korteweg de drôlerieën en afbeeldingen van dagelijkse taferelen in de marges.¹³³ Deze zijn in het *getijdenboek van Katharina van Kleef* weliswaar ook aanwezig maar dan alleen op de pagina's met miniaturen en dan nog slechts in de helft van de gevallen.¹³⁴ Dit is een vreemde constatering, omdat zich in het *Pontificale van Sinte Marie* ook drôlerieën en dagelijkse taferelen bevinden, terwijl het *getijdenboek van Willem van Lochorst* is vervaardigd na het *Pontificale*. Misschien heeft Korteweg dit aspect van het *Pontificale* in dit onderzoek niet meegenomen.

c. Zijn vormentaal

De Meester van Katharina van Kleef wist een volmaakte balans te vinden tussen alle functies van margedecoratie: de tekst structureren, extra verhaalepisodes weergeven, de theologische accenten plaatsen, devotie stimuleren en visueel vermaak bieden. Picturale illusie en decoratieve verfijning sloten elkaar niet uit maar vulden elkaar juist aan. Wat het werk van de Meester van Katharina van Kleef zo bijzonder maakt, is zijn grenzeloze vindingrijkheid binnen de margedecoratie.¹³⁵ In de marges is het Utrechts penwerk duidelijk herkenbaar.¹³⁶

Wetenschappers als Plummer (1966) en Gorissen (1973) zijn er slechts in een aantal gevallen in geslaagd om de thematische samenhang tussen miniaturen en de (soms raadselachtige) randversiering bij deze meester te duiden, maar in de meeste gevallen zijn zij er niet in geslaagd om een betekenisvolle relatie tussen de twee te leggen. Deze problematiek heeft ook latere wetenschappers geïntrigeerd.¹³⁷

De stijl van de Meester van Katharina van Kleef wordt gekenmerkt door een rijke verbeelding. Door figuren in allerlei houdingen, met verschillende kleding, type gezichten en gezichtsuitdrukkingen en landschappen die doen denken aan vergezichten, die normaliter te vinden zijn op schilderijen.¹³⁸ In de vijftiende eeuw is het penwerk in de Noordelijke Nederlandse manuscripten veel gevarieerder dan elders in Europa. In het *getijdenboek van Katharina van Kleef*, het meest rijk gedecoreerde getijdenboek uit de Noordelijke Nederlanden, zijn kleine tafereeltjes opgenomen in de marge (afb. 53) en wist deze meester de kijker te verrassen door de vloeiende overgang van twee- naar

¹³² Korteweg 2009, p. 55.

¹³³ Het betreft de marges rond miniaturen en rond de gehistorieerde en de geschilderde initialen, ook in de buitenmarges en soms in de ondermarges. Korteweg 2009, p. 62.

¹³⁴ Korteweg 2009, p. 62.

¹³⁵ As-Vijvers 2009, p. 45. Korteweg 2009, p. 60.

¹³⁶ Korteweg 2009, p. 53.

¹³⁷ Gerritsen 2007, pp. 93-95.

¹³⁸ Voor een uitgebreide chronologische ontwikkeling van zijn stijl en vernieuwing met voorbeelden: zie Korteweg 2009, pp. 67-68.

driedimensionaal, waarbij de decoratieve lijnen rimpelloos veranderen in figuratieve tekeningen (afb. 54).¹³⁹ Het penwerk in het Pontificale is door de Meester van Katharina van Kleef zelf uitgevoerd.¹⁴⁰ Ook betrok hij het schrift zelf in drôlerieën, zoals bij de wijding van een nieuwe kerk in de gehistorieerde initiaal met in de ondermarge een tafereeltje van een steenhouwer (afb. 55).¹⁴¹

Afb. 53. Graflegging en wederopstanding. Bij de wederopstanding (fol. 74r) is in de ondermarge een mannetje te zien die op een (lof?)trompet blaast.

New York, The Morgan Library & Museum, Ms. M. 945, ff. 73v–74r.

Bron afbeelding: The Morgan Library & Museum, 15 juli 2016.

¹³⁹ As-Vijvers 2009, pp. 45-46.

¹⁴⁰ Korteweg 2009, p. 55.

¹⁴¹ As-Vijvers 2009, pp. 45-46.

Afb. 54. In de rechter marge bovenin lopen tweedimensionale lijnen over in driedimensionale '(dieren?)kopjes'. Deze kopjes zijn eveneens in pen getekend en bevinden zich in dezelfde rechtermarge (bovenin) als het eenhoornhoofd en het hert. Utrecht, Universiteitsbibliotheek Hs. 400, fol. 1r.
Bron afbeelding: Utrecht, Universiteitsbibliotheek 15 juli 2016.

Afb. 55. Steenhouwer die zijn steentje bijdraagt aan de kerk die door de bisschop wordt gewijd, Hs. 400, fol. 63v Utrecht, Universiteitsbibliotheek Hs. 400, fol. 63v (detail).
Bron afbeelding: Utrecht, Universiteitsbibliotheek 15 juli 2016.

d. Drôlerieën bij de Meester van Katharina van Kleef

De term drôlerieën stamt van het Franse bijvoeglijk naamwoord drôle, wat grappig, leuk, komisch betekent. Zou je hiervan bij de Meester van Katharina van Kleef ook kunnen spreken? Uit (acanthus)blad tevoorschijn springende aapjes en hondjes (afb. 56) zijn misschien als vermakelijk te kwalificeren en lijken geen verband te hebben met de tekst of gehistorieerde initiaal.¹⁴² Maar sommige als drôlerie aangeduide randversieringen lijken meer op tafereeltjes, cartoonachtige verhaaltjes en hebben wel een duidelijk verband met de tekst (afb. 55).

Afb. 56. Aapjes en honden komen tevoorschijn uit het blad Utrecht, Universiteitsbibliotheek Hs. 400, fol. 90r.
Bron afbeelding: Utrecht, Universiteitsbibliotheek 15 juli 2016.

In het Pontificale van Sinte Marie zijn met pen in de marge van fol. 1r een – door de Universiteitsbibliotheek als drôlerie aangeduid – eenhoornhoofd (afb. 57 en 58) en hert (afb. 57 en 59) getekend.¹⁴³ Ze zijn niet alleen gelijkaardig uitgevoerd qua techniek en plaatsing maar ook in betekenis verwant. Wat zou hier hun betekenis kunnen zijn? Het hert kijkt omhoog. Wanneer er een liniaal wordt gelegd in de kijkrichting vanuit de pupil van het hert kan niet anders dan geconcludeerd worden dat het hert kijkt naar de eenhoorn. Meer specifiek: naar de hoorn van de eenhoorn. Een gedraaide eenhoornhoorn. Zou dat een aanwijzing kunnen zijn dat de Mariakerk, gewijd aan Maria, een zuivere Maagd die een gangbare associatie heeft met de eenhoorn, opdrachtgever, schenker of ontvanger van het Pontificale kan zijn geweest? De Mariakerk die in het bezit was van beroemde eenhoornhoorns, narwaltanden, die ook gedraaid waren.

¹⁴² Voor een uitgebreid overzicht van (half)figuren in acanthusblad, wildemannen, wildewijven, putti, draken (al dan niet met menselijke hoofden), allerhande dieren, enzovoorts, zie: Friedrich Gorissen, *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Analyse und Kommentar*, Berlin 1973, pp. 861-886.

¹⁴³ Zie ook afb. 54: de eveneens in pen uitgevoerde 'kopjes' in de rechter bovenmarge van fol. 1r. Deze lijken echter qua virtuositeit niet op de eenhoorn, het hert en de lezende man tussen hen in.

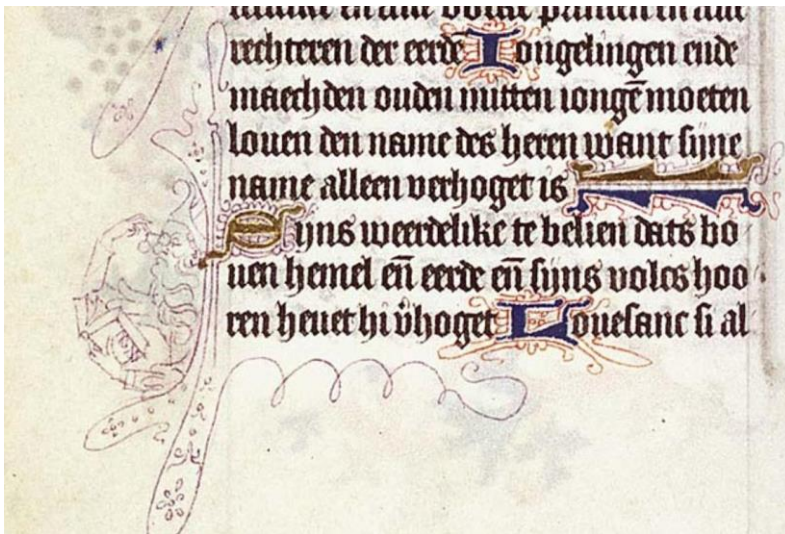
Maar wat dan te denken van de lezende man tussen beide dieren in? Een oude man met baard, gekleed in het wit, met een soort 'kap' over zijn hoofd, waardoor zijn haar niet zichtbaar is. Hij

Afb. 57. Lezende man in de rechtermarge tussen eenhoorn en hert
Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs 400, fol. 1r (detail).
Bron afbeelding: Universiteitsbibliotheek, 12 juli 2016

leest in een kostbaar boek van formaat met goud op snee. Wat en wie kan hij zijn? En wat leest hij in dat boek? En wat doet dat mogelijk met de interpretatie van beide hem omringende dieren? Is hij een kluzenaar? Dat lijkt me niet waarschijnlijk, aangezien kluzenaars de materiële zaken van het leven opgeven en het niet waarschijnlijk is dat zij in zo'n kostbaar boek lezen. Een apostel of heilige?

Heeft de Meester van Katharina van Kleef dit motief vaker uitgebeeld? In het *getijdenboek van Willem van Lochorst* is in de marge van fol. 26v een lezende oude man getekend met baard en bril (afb. 58). Heeft Lieven van Lathem alle margedecoratie verzorgd of heeft de Meester van Katharina van Kleef ook een deel gedaan? De man in het Lochorst getijdenboek lijkt echter verder totaal niet op de man in het Pontificale en een ander voorbeeld heb ik niet kunnen vinden. Vooralnog ga ik er dan ook vanuit dat het motief van de lezende man niet in andere handschriften, geïllumineerd door de Meester van Katharina van Kleef, is uitgebeeld. Aangezien dit geen licht werpt op de betekenis, keer ik terug naar de eenhoorn en het hert.

Afb. 58. lezende oude man als margedecoratie links onderin in het getijdenboek van Willem van Lochorst. Den Haag, Meermannano Museum, MMW 10 F 50, 26v (detail).
Bron afbeelding: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 25 augustus 2016.

Afb. 59. Eenhoorn en hoorn in rechtermarge van het openingsblad
Utrecht, Universiteitsbibliotheek Hs. 400, fol. 1r (detail).
Bron afbeelding: Utrecht, Universiteitsbibliotheek 15 juli 2016.

De Utrechtse Universiteitsbibliotheek gaat er vanuit dat de eenhoorn symbool staat voor Maria en het hert voor Christus. Eenhoorn en hert zouden dus samen Maria en Christus symboliseren. De eenhoorn kan echter ook symbool staan voor de menswording van Christus; dan is de eenhoorn doorgaans in combinatie met een maagd afgebeeld in wier schoot hij zijn hoofd legt. Dat is in het Pontificale niet het geval. Wat opvalt is dat de eenhoornhoorn, met zijn reinigende werking tegen ziekte en gif, zeer prominent in beeld komt (afb. 59). En een van de karakteristieken

Afb. 60. Hert met tong (of stukje slang?) uit zijn bek in rechtermarge van het openingsblad Utrecht, Universiteitsbibliotheek Hs. 400, fol. 1r (detail).
Bron beide afbeeldingen: Utrecht, Universiteitsbibliotheek 15 juli 2016.

van het hert is dat hij, na de slang-duivel opgegeten te hebben, zichzelf zuivert van diens gif. Hangt bij dit hert de tong uit zijn bek of is dit het laatste stukje van de slang (afb. 60)?¹⁴⁴ In de initiaal is de bisschop zien die zijn handen wast ter voorbereiding van de mis. Tijdens de mis wordt de kruisdood van Christus herdacht, de duivel verdreven, worden zonden weggewassen. Kan de combinatie van eenhoorn en hert hier zijn bedoeld als symbolische reiniging? Het is naar mijn mening heel goed mogelijk dat er een verband is tussen de beide dieren en de tekst of de gehistorieerde initiaal.¹⁴⁵ Een verband dat hun symbolische betekenis op deze plaats kan verklaren: het hert-Christus kijkt omhoog naar de eenhoorn-de menswording van Christus als aanvullend symbool op de voorbereidingen van de mis in het gehistorieerde initiaal.

¹⁴⁴ Overigens lijkt er uit de bek van de eenhoorn ook iets te hangen, een soort draad. Zit hij daarmee aan de bladrank vast?

¹⁴⁵ Zie ook Hassig 1997, pp. 177-178. Is er in de tekst iets terug te vinden over reinigen? Een woord als *purificatio*, dat zich op dezelfde hoogte bevindt als de eenhoorn (of het hert)? Hoewel ik dit specifieke woord niet heb kunnen vinden, kan ik deze vraag niet beantwoorden, aangezien ik het Latijn niet beheers. Als een transcriptie en vertaling van dit blad worden gemaakt, lijkt het me zinvol om deze relatie opnieuw te bekijken.

De Meester van Katharina van Kleef heeft de eenhoorn als motief eerder uitgebeeld. In het *getijdenboek van Katharina van Kleef* is als margedecoratie op fol. 272v onderin de eenhoorn afgebeeld die zijn hoofd in de schoot van Maria legt (afb. 61), de menswording van Christus symboliserend. In de miniatuur doodt Sint Joris de draak: als synonieme symboliek van het hert dat de duivel doodt? In dit getijdenboek is ook het hert, liggend in de marge, door hem uitgebeeld (afb. 62). Op dit blad is in de miniatuur de annunciatie aan Joachim, vader van Maria, uitgebeeld, maar uit

Afb. 61. Eenhoorn en Maria als margedecoratie: symbool menswording van Christus
 Getijdenboek van Katharina van Kleef, MS M.917, pp. 272–273.

Bron afbeelding: <http://www.themorgan.org/collection/hours-of-catherine-of-cleves/105#>, 20 augustus 2016.

deze combinatie kan ik geen betekenis afleiden. Het motief van het zichzelf zuiverende hert is mogelijk wel te vinden in het getijdenboek in de ondermarge van op fol. 2r (afb. 63): het hert met de tong zijn uit zijn bek of water drinkend of het laatste stukje slang opetend? Van de combinatie van de eenhoorn en het hert heb ik echter geen andere voorbeelden door de Meester van Katharina van Kleef aangetroffen.

Afb. 62. Hert als margedecoratie met gewei prominent afgebeeld, als onderdeel van de Mariagetijden.
Getijdenboek van Katharina van Kleef, MS M. 945, fol. 2r.

Bron afbeelding: <http://www.themorgan.org/collection/hours-of-catherine-of-cleves/105#>, 20 augustus 2016.

Afb. 63. Hert als margedecoratie met tong uit zijn bek?, Water drinkend of laatste stukje slang opetend?
 Getijdenboek van Katharina van Kleef, MS M. 945, fol. 90r.

Bron afbeelding: <http://www.themorgan.org/collection/hours-of-catherine-of-cleves/105#>, 20 augustus 2016.

Samenvatting

Het Pontificale van Sinte Marie, geïllumineerd door de Meester van Katharina van Kleef, is circa 1450 vervaardigd in de roerige middeleeuwen van het Utrechtse Sticht. Een periode waarin door verschillende, lokale en interregionale, partijen een strijd om de macht werd gevoerd. In hoofdstuk 1 heb ik de historische context van Utrecht met de relevante aspecten voor het Pontificale besproken.

De opdrachtgever, schenker of ontvanger van het Pontificale is onbekend. Historische bronnen wijzen op het Sint Jan kapittel of het kapittel van Sinte Marie als opdrachtgever of eigenaar. In het Pontificale zelf staan bewoordingen die lijken te refereren aan Johannes de Doper of evangelist; patroonheiligen van de Janskerk. De Utrechtse Universiteitsbibliotheek gaat ervan uit dat de Janskerk opdrachtgever was. Er staan in het Pontificale echter ook, in een latere tijd en andere hand geschreven, eigendomskenmerken die verwijzen naar de Mariakerk als bezitter. In hoofdstuk 2 heb ik de functie van pontificalen en de iconografische traditie van de verluchting geanalyseerd, omdat deze aspecten licht kunnen werpen op de mogelijke opdrachtgever. In hoofdstuk 3 heb ik een aantal mogelijke opdrachtgevers de revue laten passeren.

Uit kunsthistorische, iconografische aanwijzingen zou afgeleid kunnen worden dat het kapittel van Sinte Marie eigenaar, opdrachtgever of schenker was. De Mariakerk was in het bezit van drie beroemde eenhoornhoorns. In hoofdstuk 3.a. heb ik het belang van deze hoorns voor de Mariakerk aangegeven. Eenhoornhoorns met gedraaide hoorns. In het Pontificale is in de rechtermarge van het openingsblad in pen een eenhoornhoofd in de rechtermarge getekend. Een eenhoornhoofd met een gedraaide eenhoorn prominent in beeld. Onder deze eenhoorn is – ook in pen – een hert getekend. Beide dieren hebben in de iconografie een verwante symbolische betekenis, waaruit een verwijzing naar een mogelijke opdrachtgever af te leiden zou kunnen zijn. Na in hoofdstuk 4 de symbolische betekenis en iconografische traditie in bestiaria van de eenhoorn en ook van het hert te hebben geschetst en in hoofdstuk 5 margedecoratie en decoratiehiërarchie kom ik uiteindelijk via de Meester van Katharina van Kleef en zijn vormentaal in hoofdstuk 6 in mijn conclusie tot de mogelijke betekenis(en) van deze eenhoorn in het *Pontificale van Sinte Marie*. Een betekenis met kunsthistorische aanwijzingen voor de mogelijke opdrachtgever.

Conclusie

In dit werkstuk heb ik geprobeerd te achterhalen wie de mogelijke opdrachtgever, schenker of ontvanger van het *Pontificale van Sinte Marie* kan zijn geweest. Een Pontificale dat zijn naam ontleent aan het middeleeuwse Utrechtse kapittel van Sinte Marie. Er bestaat echter twijfel of het Pontificale voor of in opdracht van de Mariakerk is vervaardigd. Meerdere bronnen gaan ervan uit dat het Pontificale voor de Janskerk is gemaakt, maar ook andere mogelijkheden worden genoemd. De Utrechtse Universiteitsbibliotheek spreekt dan ook van 'een controversieel pontificale'.

Dat ik het Latijn niet beheers is voor mijn onderzoek een belemmerende factor geweest, omdat ik daardoor diverse historische (archieff)bronnen niet heb kunnen raadplegen en er helaas ook geen transcriptie en vertaling van het openingsblad voorhanden zijn. En er is ongetwijfeld nog (veel?) niet ontsloten historisch materiaal in archieven aanwezig. Deze bronnen kunnen uiteraard tot een heel andere conclusie leiden. Toch zou ik naar aanleiding van mijn onderzoek mijn kaarten op de Mariakerk als opdrachtgever zetten en niet op de Janskerk, omdat een aantal, met name kunsthistorische, aspecten die van belang zijn voor de betekenis van *deze* eenhoorn in *dit* Pontificale daarop wijzen. De eenhoorn wiens hoofd, in combinatie met de kop van het hert, naar mijn mening overigens beslist niet kan worden getypeerd als 'slechts' een drôlerie.

Uit de decoratiehiërarchie blijkt dat margedecoratie en penwerk lager in de hiërarchie staan dan miniaturen en initialen. In de gehistorieerde initiaal op fol. 1r is de bisschop te zien, die zich voorbereidt op de mis. De mis waarin de kruisdood van Christus wordt herdacht, zonden worden weggewassen en de duivel verdreven. In de rechtermarge van dit blad, zijn in pen een eenhoornhoofd en hertenkop getekend. Een eenhoornhoofd met zijn hoorn prominent in beeld. De hoorn van de eenhoorn kon zuiverend werken. Het hert werd in de iconografische traditie vaak uitgebeeld met de slang die hij doodt. De slang die synoniem is met de duivel. Het hert at de slang op en zuiverde zich vervolgens van diens gif. Bij het uitgebeelde hert hangt iets uit zijn bek. Is dat het laatste stukje van de slang? Zijn het eenhoornhoofd met zijn zuiverende hoorn – in combinatie met het zichzelf zuiverend hert – hier uitgebeeld als complementaire, ondergeschikte decoratie ter aanvulling op de gehistorieerde initiaal van de mis? Een belangrijke symbolische betekenis van de eenhoorn is de menswording van Christus; dit werd in de iconografische traditie uitgebeeld door de eenhoorn uit te beelden met een maagd, Maria, in wier schoot hij zijn hoofd legt. Dat is in het Pontificale niet het geval. Maar de betekenis van de combinatie maagd en eenhoorn was bij de middeleeuwse mens zo bekend dat de betekenis van de eenhoorn ook zonder maagd vanzelfsprekend was.

Leidt de symbolische betekenis van de eenhoorn en het hert, als complementaire maar ondergeschikte margedecoratie bij de mis in het initiaal op het openingsblad tot een aanwijzing voor een opdrachtgever, schenker of ontvanger? Ter aanvulling kunnen de beroemde eenhoornhoorns in

het bezit van de Mariakerk worden genoemd. Werd een eenhoorn door de Utrechtse middeleeuwer automatisch in verband gebracht met Maria, aan wie de Mariakerk was gewijd? Het is niet uit te sluiten dat de Meester van Katharina van Kleef de eenhoorn en het hert 'slechts' heeft uitgebeeld ter aanvulling op de initiaal. Maar mogelijk heeft deze meester, werkzaam in Utrecht, een, in onze hedendaagse ogen, complexe verwijzing naar de opdrachtgever gegeven en gaan hier meerdere betekenissen hand in hand. Hij was in het Pontificale immers niet alleen verantwoordelijk voor de gehistorieerde initialen maar heeft ook het penwerk zelf gedaan. Daarmee zou de Meester van Katharina van Kleef niet 'een controversieel pontificale' maar 'een enigmatisch pontificale' hebben gecreëerd.

Bibliografie

- As-Vijvers, Anne Margreet W., 'De marge uitgelicht: randversiering bij de Meester van Katharina van Kleef', in: Anne Margreet W. As-Vijvers (red.), *De hand van de meester. Het Getijdenboek van Katharina van Kleef*, Nijmegen 2009, pp. 44-61.
- Chavannes-Mazel, Claudine A., 'De artistieke wereld van de Meester van Katharina van Kleef', in: Anne Margreet W. As-Vijvers (red.), *De hand van de meester. Het Getijdenboek van Katharina van Kleef*, Nijmegen 2009, pp. 26-43.
- Einhorn, Jürgen Werinhard, *Spiritualis Unicornis. Das Einhorn als Bedeutungsträger in Literatur und Kunst des Mittelalters*, München 1998.
- Gerritsen, Willem, *Het spoor van de eenhoorn. De geschiedenis van een dier dat niet bestaat*, Leiden 2011.
- Gerritsen, Willem P., 'Meditation, Memory, and Marginal Decoration in the Book of Hours of Catharine of Cleves', in: H. van den Braber e.a. (red.), *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*, Zutphen 2007 (Bijdrage tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, Nieuwe Reeks, VIII), pp. 91-100.
- Gerritsen-Geywitz, Gisela, 'Veertiende-eeuws Utrechts Penwerk', in: H. van den Braber e.a. (red.), *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek*, Zutphen 2007 (Bijdrage tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, Nieuwe Reeks, VIII), pp. 101-112.
- Gerritsen-Geywitz, Gisela, 'Utrecht 1425-1500', in: Anne S. Korteweg (red.), *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*, tent.cat. Zutphen (Rijksmuseum Meermannano-Westreenianum/Museum van het Boek) 1992, pp. 42-55.
- Gerritsen-Geywitz, Gisela, 'Die Chorbücher des Utrechter Marienkapitels aus kodikologischer Sicht', *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 53 (2003), p. 277- 312.
- Gorissen, Friedrich, *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Analyse und Kommentar*, Berlin 1973.
- Hassig, Debra, 'Marginal Bestiaries', in: L.A.J.R. Houwen (red.), *Animals and the Symbolic in Mediaeval Art and Literature*, Groningen 1997 (Mediaevalia Groningana, XX), pp. 171-188.
- Hassig, Debra, *Medieval bestiaries : text, image, ideology*, Cambridge 1995.
- Horst, K. van der, L.C. Kuiper-Brussen, P.N.G. Pesch, *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*, tent.cat. Utrecht (Centraal Museum) 1984.
- Horst, Koert van der, *Illuminated and Decorated Medieval Manuscripts in the University Library, Utrecht. An Illustrated Catalogue*, Maarssen 1989, nr. 33.
- Hoven van Genderen, Bram van den, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen 2003² (1997).
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, pp. 113-189.
- Kuys, Jan, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen 2004.
- Korteweg, Anne S., 'Inleiding', in: Anne S. Korteweg (red.), *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*, tent.cat. Zutphen (Rijksmuseum Meermannano-Westreenianum/Museum van het Boek) 1992, pp. 9-32.

Korteweg, Anne S., 'The Master of Catherine of Cleves: Unique Genius or Teamwork?', in: Rob Dückers en Ruud Priem (red.), *The hours of Catherine of Cleves. Devotion, demons and daily life in the fifteenth century*, tent.cat. Nijmegen (Museum Het Valkhof) 2009, pp. 44-73.

McCulluch, Florence, *Medieval Latin and French Bestiaries*, Chapel Hill 1962 (Studies in the Romance Languages and Literature, 33).

Palazzo, Eric, *A History of Liturgical Books from the Beginning to the Thirteenth Century*, Collegeville 1998.

Palazzo, Eric, *L'évêque et son image: l'illustration du pontifical au Moyen Âge*, Turnhout 1999.

Proske-van Heerdt, Dorine, 'Utrecht 1395-1425', in: Anne S. Korteweg (red.), *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*, tent.cat. Zutphen (Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek) 1992, pp.33-41.

Rietstap, J.B., C. Pama (geheel omgewerkte en herziene uitgave), *Rietstap's Handboek der Wapenkunde*, Leiden 1961⁴ (1857).

Rochmes, Sophia Ronan, *Episcopal Authority in the Utrecht Pontifical*, Santa Barbara 2009.

Smithuis, Justine, '1346: bloedige burgerwisten in het centrum van Utrecht', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 88 (2015) nr. 4 (augustus), pp. 136-139.

Smithuis, Justine, 'Politiek en geweld in een laatmiddeleeuwse stad. Utrecht, 1400 – 1430', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) nr. 2 (mei), pp. 240-253.

Vlieden, M. van 'De eenhoorns van Sint-Marie', *Bulletin van het Rijksmuseum* 37 (1989) nr. 1, pp. 5-13.

Vliet, K. van, 'De stad van de bisschop (circa 925-1122)', in: R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*', Utrecht 2000, pp. 45-71.

Vliet, K. van, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*', Utrecht 2000, pp. 73-111.

Vliet, K. van, *In kringen van Kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht*, Amsterdam 2002.